

„MI AZ? MAGUK A STATISZTIKAI HIVATALBAN NYOMORPOLITIKÁT CSINÁLNAK?”

INTERJÚ FERGE ZSUZSÁVAL

SZERKESZTETTE: KOVÁCS ÉVA¹ ÉS VAJDA RÓZA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.1.6>

Cikkazonosító: e202612

Ferge Zsuzsa 1931-ben született Budapesten. 1953-ban szerzett közgazdaságtudományi egyetemi diplomát a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Fő érdeklődési, kutatási és tanítási területei a társadalmi struktúra, a társadalmi egyenlőtlenségek, az oktatás-nevelés, a szociál- és társadalompolitika, a szegénység, az átalakulás társadalmi hatásai voltak. A kandidátusi cím (1968) és akadémiai doktori cím (1982) megszerzése után 2002-ben az MTA rendes tagjának választották. 1953 és 1968 között a KSH munkatársa, 1960-tól a Rétegződéskutató osztály vezetője, 1968 és 1988 között MTA Szociológiai Kutatóintézet Társadalompolitikai osztályának vezetője, tudományos főmunkatársa volt. 1988 és 1996 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet Szociálpolitika Tanszékének vezetője, 1996-tól ugyanitt egyetemi tanár, 2001-től professor emeritus volt. Több külföldi egyetemen tanított. 16 könyv szerzője, ugyanennyi szerkesztője, mintegy 300 magyar és külföldi tanulmányt publikált. Számos civil szervezet alapítója, tagja, vezetője volt. 2005 és 2011 között a gyerekszegénység elleni munkában vett részt, az MTA Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program Iroda vezető szakértőjeként.

Az interjút Zombory Máté készítette 2011-ben a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely szakmatörténeti gyűjteménye számára.

CSALÁD, GYERMEKKOR, ZSIDÓSÁG, MINTAKÉPEK

1931-ben születtem, mindent végigcsináltam, amit végig lehetett csinálni abban az időszakban, annál is inkább, mert zsidó is vagyok. Apai ágon is meg anyai ágon is [...] nagyon sok tudós rabbi van a családban. Az ükapám Lőw Lipót, akinek most (2011) van a 200-dik születési évfordulója.³ Őt nem sikerült megölni, mert ugyebár már meghalt 1870 körül, még a saját halálával. A nagyapámat Kecskeméti Árminnak hívták, és ő volt a makói főrabbi,⁴ szintén egy nagyon tudós ember, [...] sok-sok mindenről írt. [...] Neki nem sikerült a saját halálával meghalni, mert '44-ben deportálták a nagyanyámmal együtt, és valószínűleg rögtön Auschwitzba kerültek Strasshoffból. A szüleim tehát mindketten ilyen családból jöttek. Ők nagyon tudatosan voltak zsidók, de semmilyen vallási szabályt nem tartottak. Tehát mi a neológ zsidó iskolába, nem ortodox elemibe, meg a zsidó gimnáziumba jártunk. De évente egyszer vagy kétszer mentünk templomba, kóserék nem voltunk,

¹ ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Kutatóintézet.

² ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási és Dokumentációs Központ.

³ Lőw Lipót (Júda Leib Löw), Černá Hora, 1811. május 22. – Szeged, 1875. október 13. Német-cseh születésű magyar rabbi, 1850-től haláláig Szeged főrabbi, tudós, a zsidóság egyenjogúsítási mozgalmának vezetője. Szorgalmazta a magyar zsidóság asszimilációját és a nemzeti nyelv használatát az egyházi szertartásokon. Halála után fia, Lőw Immanuel örökölte hivatalát.

⁴ Kecskeméti Ármin, Kecskemét, 1874. április 21. – Strasshof, 1944. július 15. 1898-tól haláláig makói főrabbi, irodalomtörténész, történész, egyetemi tanár, Kecskeméti Lipót főrabbi testvére.

semmilyen szombatot [nem tartottunk]. A zsidó ünnepeket megtartottuk, a zsidó tudatosság – amit nem tudok egész pontosan megmondani, [hogymi] – az mindig megvolt. Az apámat megölték, ugyancsak '44-ben.⁵

'46-ban a nővérem nagyon súlyosan beteg lett, és akkor valahogy a Nemzetközi Vöröskereszt kivitt minket Franciaországba. Majdnem két évig ott voltunk, a nővérem meg én, egy zsidó gyermekotthonban, amelyik ugyanilyen volt, tehát nem volt fundamentalista, semmit nem tartottak, csak az amerikai [ünnepeket]. *Oeuvre de Protection des Enfants Juifs* azt jelenti, hogy – nyilván amerikai pénzből – a zsidó gyerekeket védő egyesület (*Accueillir l'autre* 2015). Ott mindenestre franciául megtanultam, mert a versailles-i gimnáziumba jártattak minket, mert az [otthon] Versailles mellett volt. Na most Versailles egy iszonyú gazdag és nagypolgári város, a nővérem meg én voltunk az egyetlen külföldiek, nem tudtunk még franciául. Azt hiszem, az egyetlen zsidók voltunk, akiket ott valaha is láttak. Szegények voltunk egy gazdag iskolában, tehát nagyon érdekes kontrasztok voltak, amelyek megint nagyon sokféle egyenlőtlenségi élményt nyújtanak az embernek. Mindezenre tolják balra.

[...]

Akkor [beleláltunk] ennek a francia magabiztosságnak egy felső régiójába. Ez a háttér valami olyan magabiztosságot adott nekik, amelynek a segítségével ezeket a jövevényeket... hát, nem kellett különösebben tudomást venni róluk. Probléma akkor lett, amikor kiderült, hogy ez a pesti matematikatudás, meg latintudás, meg angoltudás, ez kb. ötször annyi, mint amit ők tudnak. [...] Ugye a franciák egyébként is nehezen hívnak meg, meg egyébként is nehezen barátkoznak. De azt hiszem, hogy két lány kivételével szinte senkivel nem volt semmilyen kapcsolat. A tanárok is megoszlottak: volt, aki emberszámba vett, volt, aki nem vett emberszámba. Ugye ez a háború után volt, amikor olyan nagyon gazdag senki se volt, meg ott is hiány volt mindenből. Tehát olyan nagyon-nagyon nagy szakadékok még nem voltak, de tulajdonképpen röviden azt lehetne mondani, hogy sok szempontból egyszerre voltunk kisebbségiek, de egy olyan közegben, amely nem volt túl intoleráns, nem volt ellenséges, csak egyszerűen alig vett erről tudomást.

[...]

Amikor hazajöttünk '48 elején, akkor itt ez az egész kérdés – tehát a zsidókérdés – nem volt előtérben, vagy senki nem akart róla beszélni. Természetesen antiszemitizmus, az mindig van, de nem aszerint. Amikor valakire ránéztek, akkor nem az volt az első kérdés, hogy cigány-e, zsidó-e, hanem valami más. [...] A zsidóságnak, ugye, nagyon-nagyon sokféle értelmezése van, a fundamentalizmustól a toleráns liberális gondolkodásig mindenféle fajta és skála van. Azt gondolom, hogy én inkább az utóbbihoz tartozom. [Ez] semmiképpen sem zsidó sajátosság, csak éppen ebből a nagy intellektuális palettából lehetséges, hogy bizonyos speciális sajátosságok [folytán alakult ki, és] alapvetően a könyvhöz való viszonyban [mutatkozik meg]. De én ezt se tartom meghatározónak. Vagy másképp: azt mondanám, hogy ma az, hogy én zsidó vagyok, csak azért fontos, mert a zsidókat gyűlölik. Tehát engem nemcsak azért kell gyűlölni, amilyen nézeteim vannak, hanem [van,] aki azért akar gyűlölni, mert zsidó vagyok. És ezt muszáj nyilvánossá tenni, mert nem szeretnék avval szembesülni, hogy lelepleznek. Hogy mondjam: se büszke nem vagyok rá, se nem szégyellem, ez egy „van”-ás. De egy olyan „van”-ás, amelynek bizonyos évtizedekben nem volt jelentősége, és bizonyos évtizedekben nagyon súlyos jelentősége volt. Tehát ezért tartottam fontosnak kimondani.

⁵ Kecskeméti György, Makó, 1901. október 31. – Auschwitz, 1944. július, magyar író, újságíró.

Ezzel együtt [hogy zsidó családba születtem] eljutottam az érettségiig, és [aztán] fogalmam sem volt, hogy mit csináljak. Mindenféle minták voltak. Péter Rózsa⁶ és Alekszits György⁷ tanítottak matematikára. [...] Péter Rózsa a *Játék a végtelennel 1994* című könyvével lett világhírű. Egy egészen különösen érdekes matematikus volt. A végtelen körüli vizsgálódásaival nagyon jelentős nemzetközi hírnévre is szert tett. Csúnya asszony volt, aki úgy tanított, hogy olyannal kevéssel találkoztam az életben. Itt volt egy, nem tudom, 25 fős osztály, akiket ő érettségire felkészített. Stencilezve, kézzel írva kidolgozta az összes tételt. Hogy mondjam: megértetéssel dolgozott. Tehát nem arra [törekedett], hogy megtanuljuk, hanem [arra], hogy próbáljuk meg felfogni, hogy miről van szó, és ezt az osztály nagy része meg is tudta csinálni. De nemcsak ez volt a fantasztikus, hanem az is fantasztikus volt: Péter Rózsa kommunista volt, illegális kommunista volt. És mindez történt '48-'49-ben. Hihetetlen törésvonalak voltak akkor is, abban az osztályban is a Mária kongreganisták⁸ és a MADISZ⁹ között. És Rózsa valami olyan tapintattal és olyan toleranciával kezelte ezt. Egyszerűen nem vett tudomást a politikáról, az osztályba a politika nem jött be. Az [osztály] egyik felében is meg a másik [felében is] volt egy-egy kiválóság, és a két kiválósággal pontosan ugyanúgy bánt. Tehát ennyiben is minta volt, hogy hogy lehet toleránsan kezelni egy vaduló világban értékeket. Ugyanilyen minta volt, aki latint tanított nekünk, a Kerényi Erzsi¹⁰ néni. Budapest fél értelmiségét valahol tanította latinra. Nagyjából ugyanaz volt, mint Péter Rózsa, csak Kerényi Erzsébet konzervatív volt. Ugyanezt a derűt [sugározta]. „Csak a tanulás a fontos, csak az a fontos, hogy megértsétek. És az, hogy én [az osztálynak] azzal a felével rokonszenvezem, aki Mária kongreganista, annak nincs köze ehhez az egész dologhoz, ami itt folyik.” Minták voltak egy vaduló és kegyetlenedő politikai világban politikailag és emberileg és tudásátadásilag, és a szakmájuk komolyan vételével és a gyerekek komolyan vételével.

A matematika iránti vonzalom már sokkal korábban megvolt. Voltak más tanárok is az életemben, de mondjuk itt kulminált, és itt jöttem rá, hogy ehhez különös tehetség kell. [...] Ugye a matematikát akkor érdemes tényleg csinálni, ha valakinek különös érzéke van hozzá. Nekem nem volt hozzá rossz érzékem – utána, mikor a Közgázt befejeztem, el is végeztem két-három évet, már estin, a matematikán –, de nem lettem volna kreatív matematikus, tehát félttem tőle. A történelemhez és a joghoz sokkal több türelem kell, mint ami nekem van, legalábbis így gondolkoztam róluk. És akkor ezért választottam valami mást, amiről úgy gondoltam, hogy közelebb lehet [ahhoz] vagy közvetlenebbül nyújthatja azt, ami engem mégis érdekel.

[...]

---

6 Péter Rózsa (1905–1977) matematikus, az MTA levelező tagja.

7 Alexits György (1899–1978) matematikus, egyetemi tanár, az MTA tagja.

8 A Mária kongregáció jezsuiták által kezdeményezett vallásos társulat. Magyarországon 1926-ban a Mária kongregációk szövetségbe tömörültek. A II. világháború után szervezetük megújítására törekedtek, ám az iskolák államosításával tevékenységüket megszüntették.

9 A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség a Magyar Kommunista Párt (MKP) indítványára 1944 decemberében létrejött ifjúsági szervezet, mely a párton kívüli 15–24 éves fiatalokat volt hivatva összefogni. 1948 márciusában a többi ifjúsági szervezettel együtt beolvadt a Magyar Ifjúság Népi Szövetségébe.

10 Kerényi Károlyné, Stamberger Erzsébet (1896–1990) tanár, Kerényi Károly (1897–1973) klasszika-filológus, vallástörténész, egyetemi tanár első felesége, Kerényi Grácia író anyja.

EGYETEM, FEGYELMI ÜGY

A matematika is lehetőség volt, a történelem is lehetőség volt. Emlékszem, hogy gyerekvédő jogász is akartam lenni, mert egy ilyet is ismertem. És a végén mindegyik elől megfutamodtam és elmentem az akkor új Közgazdasági Egyetemre abban a reményben, hogy ott valamit, amit még nem tudtam, hogy szociológiának hívnak, valami olyasmit lehet majd tanulni. Ez természetesen nem jött össze, a szociológia addigra kimúlt. A Közgazdaságtudományi Egyetemet többé-kevésbé alva kijártam, mert elsőéves koromtól kezdve egy fegyelmi következtében délelőtt csak bejártam az egyetemre aludni, és délután bejártam a Statisztikai Hivatalba dolgozni, ahol kb. éjfélig dolgoztam minden nap. [...]

Hát, ugye a Közgáz ebben a formában egy évvel korábban alakult mint Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.¹¹ Az alapítói között volt a Rudas László¹² nevű, nagyon jellegtelen marxista filozófus. Meg Nagy Tamás,¹³ akivel később egymás melletti házban [laktunk]. Aki *A tőkét fordította*, közgazdász. Tamás már rég meghalt, de a felesége máig barátom. 94 éves.¹⁴ Berei Andor¹⁵ volt az egyik fő intellektuális valaki a háttérben, ő akkor a Tervhivatal elnöke volt. Ebben a Közgázban a háború előtti közgazdasági szakból, ami akkor a Műegyetemhez tartozott, azt hiszem, hogy nagyon-nagyon kevés maradt meg. Ha jól emlékszem, akkor a Matematika Tanszék volt ilyen. Minden más tanszék újonnan alakult. Tulajdonképpen nem néztem utána, én már készen kaptam azt az egyetemet, (a statisztikában) Csanádival,¹⁶ Piklerrel,¹⁷ a történelemben Pach Zsigmond Pállal¹⁸ meg Zsigmond Lászlóval.¹⁹ Ezek nagyon jó nevek voltak akkor. A gazdaságföldrajzban Márkus Györggyel.²⁰ A Közgáz tanszékvezetője Nagy Tamás volt. Még megszámlálhatatlan tanszék volt. A filozófia volt a legrosszabb, azt hiszem, azt Rudas fémjelezte, és nagyon lassan jött egy-két ember, aki képes volt gondolkodni. Egyet aztán kifogtam szemináriumvezetőnek. Tehát tulajdonképpen színvonalas egyetem lett volna ez, de – most már 1950-ben vagyunk – olyan mértékű nyomás volt, azt hiszem, az egyetemi tanárokon, és olyan mértékű fenyegetettség egy rossz mondatért, hogy én ott emberi hangra nem nagyon emlékszem. De nem is nagyon sok közöm volt az egyetemhez, túl azon, hogy az első évi fegyelmem során megismerkedtem a férjemmel,²¹ és attól kezdve ő fontos volt. És volt egy pár barátom az egyetemen. Igazában én a Statisztikai Hivatalban léteztem és az egyetem nagyon marginális szerepet játszott [az életemben]. Intellektuális élményt keveset kaptam az egyetemtől, intellektuális kihívást nem éreztem.

Olyan fegyelmi, mint az enyém, olyan még volt kettő-három a négy év alatt. Ezek politikai fegyelmi voltak, amelyeknek az volt a céljuk, hogy megfélemlítsék a hallgatókat. Megvádoltak valakit, hol kémkedéssel, hol

11 Az önálló Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem létrehozását az 1948. évi LVII. tv. szentesítette, és ezzel egyszersmind megkezdődött az intézmény marxista szellemű átalakítása. A folyamat szimbolikus lezárásaként az egyetem nevét 1953-ban Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre változtatták.

12 Rudas László (1885–1950) marxista-leninista filozófus, politikus, újságíró, egyetemi tanár, az MTA tagja.

13 Nagy Tamás (1914–1993) közgazdász, egyetemi tanár, rektor, az MTA doktora.

14 Nagy Tamásné, sz.: Kovács Margit, barátainak Gréti. A Centropa készített vele élettörténeti interjút (Réz 2007).

15 Berei Andor (1900–1979) kommunista politikus, közgazdász, egyetemi tanár.

16 Csanádi György (1917–1986) jogász, egyetemi tanár.

17 Péter (Pikler) György (1903–1969) matematikus, közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár, a közgazdaságtudományok doktora, 1948–1968 a KSH elnöke.

18 Pach Zsigmond Pál (1919–2001) történész, egyetemi tanár.

19 Zsigmond László (1907–1992) történész, az MTA tagja.

20 Márkus György (1934–2016) filozófus, a Budapesti Iskola tagja.

21 Ferge Sándorral 1953-ban kötöttek házasságot.

ezzel, hol azzal, hol amavval, a munkásosztály elárulásával, ilyen típusú pártfegyelmik voltak. De mindennek csak az volt a célja, hogy hallgasson a gondolat, és az emberek féljenek. Tehát mindaz, ami ma [2011] történik: ez nem annyira idegen ebben az országban. [...] A megtiszteltetés ebben [a fegyelmi ügyben] az, hogy én voltam az első. A Rajk-per után minden egyetemen csináltak egy félévben ilyen fegyelmiket. Minden egyetemen, mint utóbb kiderült. És itt rám esett a választás, hogy én legyek ennek a tárgya. A vádak nem voltak nagyon világosak. Csináltam valami tanulócsoporthoz. Az egyetemhez közel laktunk, matematikát tanítottam, mert nagyon sok volt a szakérettségis, és nem tudták a matematikát. Együtt tanultunk. Na, most ebből csináltak egy szex, nem tudom, mit. De aztán továbbhaladt a dolog, mert akkor kiderült, hogy az apám nem is halt meg Auschwitzban, hanem amikor én Franciaországban voltam, akkor ő átjött és összeesküdött, és én azóta kémkedek vagy ő kémkedik. A konfabulációk akkor már nem voltak nagyon világosak. Mindenesetre akkor ott, annak az éjszakának a végén kizártak. Tehát az volt akkor a határozat, hogy kizárnak a pártból, kizárnak az egyetemről. Valami kultúrfelelősi misszióm volt, attól is megfosztottak, és ezeket a papírokat át kellett adnom egy évfolyambeli kollégának, akit nem ismertem, akit Ferge Sándornak hívtak. Ott ültünk egy padon, akkor még a Szerb utcában volt ez a dolog. Átadtam a papírokat, és aztán már együtt maradtunk az élet további részében. Ami csak azért érdekes, mert akkor a fél egyetem nem állt velem szóba. Mert éppen bélpoklos voltam. És Sanyit ez tökéletesen hidegen hagyta, semmit nem hitt el belőle. Most ez azért három évvel a Nagy Imre előtt volt. Ő NÉKOSZ-os²² volt, és csak a Népi Kollégium révén jutott egyetemre. Hogy mondjam: genetikusan volt baloldali. Nem kommunistaságból, hanem genetikusan. És ezzel együtt pontosan tudta, hogy ez az egész egy hazugságrendszer, amit akkor még elég kevesen tudtak. Tehát így kapcsolódik össze a mi megismerkedésünk. Az egy 500-as évfolyam volt, tehát nem mindenki ismert mindenkit. Úgyhogy ehhez is szerencse kellett.

Mikor hazajöttem Franciaországból, tehát tizenhét éves koromban, akkor '45-től kezdve volt egy legközelebbi barátom, akit úgy hívtak, hogy Pikler Anna.²³ Pikler György lánya volt. Pikler György kilenc évig volt fegyházban a kommunistasága miatt, ahonnan nagyon bölcsen került ki. Tehát ő is a kétkedők közé tartozott. De Anna nem, mert ő nagyon fiatal volt. És én mikor Franciaországból hazajöttem, akkor ilyen nagyon erősen [szociáldemokrata voltam]. Ott a kommunisták nagyon befolyásosak voltak, majdnem választást nyertek. Ezzel együtt én a mindenféle olvasmányaim alapján alapvetően szociáldemokrata meggyőződésű voltam, ha egyáltalán voltam valami. De baráti szó hatására még gyorsan beléptem a Kommunista Pártba, mielőtt egyesítették volna a két pártot. Aztán nem csináltam a párton belül semmit, és '56-ban kizár[at]tam magam. Úgyhogy ennyiben is szerencsém volt, mert soha nem akart belőlem senki besúgót csinálni.

[...] [A fegyelmi miatt] végül is nem rúgtak [ki se a pártból], se az egyetemről. [Az ügyemet] felülvizsgálta a kerületi meg az országos [pártbizottság] meg a nem tudom, kik, és végül is csak szigorú megrovást kaptam a pártban. Pikler akkor odajött hozzám, ez után a fegyelmi után. Ugyanúgy nem hitt el semmit, mint Markos György.²⁴ Az egy nagyon érdekes dolog volt. Ez közvetlenül a vizsgák előtt volt vagy pár héttel a vizsgák előtt. És a Csanádi nevű jogász, a Pach Zsigmond nevű történész, a Markos György nevű földrajzos úgy vizsgáztattak, hogy kiküldték az adjunktust, rendeltek egy kávét, megkérdezték, hogy hogy vagyok, és beírták a jelest. Tehát egyértelmű tüntetés volt, de nyíltan egyik se állt föl. Mert azt már nem lehetett. Csak, amikor módjuk volt [rá], hogy kimutassák. Nem volt ez elmondva, csak egy demonstráció volt. Mind a két dolog érdekes: az

22 Népi Kollégiumok Országos Szövetsége, 1946–1949.

23 Tardos (Pikler) Anna (1931–2025) gyermekpszichológus.

24 Markos György István (1902–1976) geográfus, grafikus, újságíró, egyetemi tanár, a földrajztudományok doktora.

is, hogy tudták, világosan tudták, hogy nem igaz [amivel engem vádolnak], de nyilvánosan szólni már nem mertek, viszont titokban csinálni valamit még mertek. És azt hiszem, hogy ez a kettősség aztán megmaradt sokban.

Tehát ez után a fegyelmi után jött oda hozzám Pikler, akit én már ismertem szegedi főispán korában, mert közben Szegeden is voltunk közvetlenül a háború után, bujkálásból oda mentünk le. Ott ült mellém az osztályban a lánya, Anna. Aztán Pikler jött esténként a lányáért, aki nálunk volt, mert az anyám süteményeket sütött (annak eladásából éltünk), és mi ott tüsténkedtünk, mert ki kellett nyalni a lábasokat. Úgyhogy ilyen kislány-viszony volt az apukával. De aztán a Közgázon, mikor ez a fegyelmi lement, akkor utána odajött és azt mondta, hogy hagyjam ott az egyetemet, nem érdemes tovább csinálni, és menjek el a Statisztikai Hivatalba dolgozni. De aztán nem rúgtak ki az egyetemről, és akkor így mentem el a Hivatalba dolgozni.

[...]

STATISZTIKAI HIVATAL, SZAKMAISÁG, TITKOS ÜGYKEZELÉS

Egyértelműen úgy látom, és ezt nem olyan régen meg is írtam (Ferge–Havasi 2010) – egy ugyancsak a nyílvanosság előtt elzárt statisztikai folyóiratban jelent meg, gondolom – [hogy a KSH] fantasztikus hely volt. Pikler szakmai tisztessége és politikai bátorsága egyaránt figyelemreméltó [volt], legalábbis én így láttam. A Statisztikai Hivatal is meg volt pakolva mindenféle emberekkel, sokakat kirúgtak, még mielőtt én odakerültem. Pikler valamikor '49 elején kerülhetett oda, én meg valamikor '49 végén. Vagy '48-ban?²⁵ Nem tudom. Éppen most találkoztam valakivel, aki elmondta, hogy az ő nagyapját vagy nem tudom, kijét, hogy rúgták ki. Tehát akkor is voltak ott tisztogatások. Ezeket én már nem láttam. Én már csak azt láttam, hogy egy csomóan ott maradtak a régiek közül, nagyon jó szakemberek. A Mezőgazdasági Főosztályon is, meg ahol én voltam, a Közgazdasági Főosztályon, ott is. Tehát igazában ennek a politikai bosszú részét már nem láttam, erről akkor nem is volt beszéd. Csak a szakmai részeket láttam. Szakmailag hagytak minket dolgozni. Ahol én kezdtem – pontosan azért, mert protekcióval, azaz az elnök támogatásával kerültem oda még kislányként, arra a főosztályra, amelyik a legfontosabb volt – ma nemzeti számlának hívják, akkor nemzeti jövedelemnek hívták, ami, ugye, egy makromutató, amely makromutató tulajdonképpen az ország teljesítményét mutatja. Akkor dolgozódott ki, nem létezett a háború előtt. Egyfelől Amerikából jött – egy orosz közgazdász volt, aki Amerikában kidolgozta ezt a rendszert.²⁶ Másfelől az ENSZ Statisztikai Bizottsága dolgozott rajta. Szóval mindenféle csatornákon jött ez a dolog, hogy nemzeti jövedelmet, nemzeti jövedelemtermelést, fogyasztást, felhasználást, tehát mind a három oldalt kell számítani. Erre semmiféle minta, meg semmiféle példa nem volt, hogy ezt milyen adatokból lehet megcsinálni, hogyan lehet az ipari termelési adatokból nettó nemzeti jövedelmet számolni, hogyan lehet a fogyasztást belerakni egy mérlegrendszerbe. Ezt Zala Júlia²⁷ vezette, aki maga egy igen kitűnő közgazdász volt. Rengeteg kreativitásra volt [hozzá] szükség, mert ki kellett találni, hogy mit hogyan kell csinálni. Nem annyira izgatott a dolog. Nekem speciel a nem termelő fogyasztás anyagfogyasztását kellett kiszámolnom. Azaz, a papok és a kurvák, a gyertya meg a szappanfogyasztás értékét. De mondjuk Hetényi István,²⁸ aki [később] pénzügyminiszter volt meg tervehivatali elnök volt, de akkor ő is egy

²⁵ 1950-ben.

²⁶ Wassily Wassilyevich Leontief (1905–1999). 1973-ban Közgazdasági Nobel-díjat kapott a gazdasági ágazatok közötti összefüggéseket leíró input-output táblázaton alapuló elemzési módszer kidolgozásáért.

²⁷ Zala Júlia (1919–1994) statisztikus, a KSH elnökhelyettese, a GKI Gazdaságkutató Rt. igazgatója.

²⁸ Hetényi István (1926–2008) közgazdász, egyetemi tanár, 1973–1980 az Országos Tervehivatal államtitkára, 1980 és 1986 között pénzügyminiszter.

kicsit feketeseggű volt, a Tervhivatalban volt még beosztott. Ő is a nemzeti jövedelmen dolgozott, de az úgy volt, hogy a termelésnek és a fogyasztásnak [meg kellett egyeznie]: annyit kell fogyasztani, amennyit megtermeltek. Tehát [ha] 38 milliárd volt a termelés, akkor ennyinek kellett lenni a felhasználásnak is, meg az elosztásnak is. És akkor ültünk ketten és próbáltuk a 3 milliárd hiányt – a különbözetet – valahogy eltüntetni. De ez azért olyan nagyon nem izgatott. Bár, hogy mondjam: azért más makroszámításaink is voltak. Tehát mi voltunk az az osztály, amelyik az árindexet [vizsgálta]. Az árindex is hozzánk tartozott meg a háztartás is, ez a Közgazdasági Főosztálynak volt egy osztálya. Ennek következtében a reálbér-index is hozzánk tartozott.

A szakmaiságról is meg a tisztességről is csak annyit tudok mondani, hogy minket hagytak dolgozni, és mi a valódi számokat számoltuk. Ami abból megjelent, az már nem tőlünk függött. Tehát amikor az '51-52-es ár-és bérrendezésnél, mit tudom én, 20%-kal csökkent a reálbér, akkor mi ezt megírtuk, de ezt a jelentést csak a Rákosi [Mátyás], meg a Gerő [Ernő] kapta meg, meg öt példányban a politikai vezetők. Zala Júlia meg Péter György személyesen vitték oda nekik. A történetem annyi, hogy Gerő elolvasta ezt az egy oldalt, hogy 20%-kal csökkent a reálbér, és akkor azt kérdezte, hogy: „Mi az? Maguk a Statisztikai Hivatalban nyomorpolitikát csinálnak?” Tehát a hírhozó a hibás. És az újságban megjelent, hogy emelkedett az életszínvonal.

Ezeket a mögöttes anyagokat Pikler '56 után összegyűjtötte és kiadta egy kötetben (Adatok és adalékok 1957). [...] Ennek az '50–56-os időszaknak, vagy a '49–56-os időszaknak ez az egyik legfontosabb terméke, ahol ő összeszedte az akkor írt összes titkos jelentést, amik megjelentek tíz példányban, meg TÜK-ösítve (azaz: Titkos Ügykezelés jelzéssel), meg „elolvasás előtt elégetendő”-vel, meg mit tudom én. A címe, hogy Adatok és adalékok a népgazdaság [fejlődésének] tanulmányozásához. Elképesztő dokumentumrendszer, amelyből kiderül, hogy az nem véletlen, hogy Pikler, illetve Péter György benne volt a gazdasági mechanizmus előkészítésében, mert állandóan beleütköztünk a tervgazdaság különböző torzításaiba és zsákutcaiba. És ezeket mind megírták. Csak éppen nem voltak közölve. Olyanokra emlékszem, hogy jött az ávó [ÁVH], és el akarta vinni. Ez volt a begyűjtések korszaka, amikor lesöpörték a parasztok padlását. Háztartási könyvekből, feljegyzésekből elvileg lehetett tudni, hogy mennyi termelt, hova tették. El akarták vinni a háztartási könyveket. Pikler nem adta oda. Akkor ennek a kockázata óriási volt.

És amikor kitaláltam ezeket a hülyeségeket, hogy rétegződés meg nem tudom, mi, akkor csináltak egy csoportot, és adtak pénzt, hogy csináljuk meg a felvételt. Úgyhogy nekem egy bűdös szavam sem lehet arra a Hivatalra. [...] Egyszer ki akartuk próbálni, hogy milyen gyorsan megy a besúgás, és akkor elterjesztettük, hogy az egyik kolléga vasárnap templomban esküdött – ami nem volt igaz. És akkor három órán belül hívta a főnökség. Úgyhogy persze, hogy ez is volt. Hát, vacak emberek mindig, mindenütt voltak. De ami a hivatalvezetésen múlt, a szakmaiságon, a dolgok tisztességes megírásán – és nekem, a nagyon kicsi és jelentéktelen beosztottnak a gondolkodási, sőt, cselekvési szabadságán – [ezen az eseten] kívül ilyen különösebben rossz élmények nem maradtak markánsak. Igen, '56-ban a Forradalmi Bizottság körül kicsit nyüzsögtem. Akkor már egy másik főnököm volt,²⁹ aki megharagudott, és aztán tíz évvel később emiatt rúgott ki, de énnekem az volt az igazi iskolám. Rengeteget tanultam. Jó, voltak olyan problémák, hogy például nem szerették, ha túl sok időt töltök a könyvtárban. Ezt a rétegződésvizsgálatot elő kellett készíteni, és tényleg, annak ellenére jó volt a könyvtár, hogy akkor már, '45 után megtizedelték, és a felét elégették, és öngyilkos is lett a könyvtáros ezért. Tehát nem szerették, ha ott túl sok időt vagyok, mert az íróasztalnál kellett lenni. De például olyanokat meg

29 Mód Aladárné (1909–2022) a közgazdaságtudomány kandidátusa, statisztikus. 1945 előtt az Egyesült Izzó tisztviselője. 1949–1969 között a KSH Mezőgazdasági, majd nyugdíjazásáig a Közgazdasági Főosztály vezetője. 1967–1990 között az MTA Statisztikai Bizottságának tagja.

lehetett csinálni, akkor valamilyen okból elmentem Lengyelországba, és ott is megkerestem azt – ez ’60–61-ben volt –, aki ilyen kérdésekkel foglalkozott, egy Pohoski³⁰ nevű szociológust. Megkértem a Hivalt, hogy hívják meg két vagy három hétre Magyarországra, és mondja el, hogy hogy vesznek mintát. És akkor három hétig a Pohoski ott ült a szobámban, meg a többiek is, és tanultunk. Tehát ezek elég különleges, ma nehezen hihető dolgok. És mondom, én egy nagy senki voltam, még osztályvezetésig se vittem, egy csoport volt, amit vezettem. Ennek ellenére egy csomó dolgot meg lehetett csinálni.

[...]

A SZEGÉNYSÉG INDIKÁTORAI, RÉTEGZŐDÉSVIZSGÁLAT

Tulajdonképpen a Statisztikai Hivatalban kerültem olyan helyzetbe, hogy végül is eljutottam a társadalmi jellegű adatokhoz. Ez sem volt csavarmentes, mert ehhez meg kellett történnie ’56-nak. Az ’56-os besározódás miatt engem meg kellett egy kicsit büntetni, de a Hivatal elnöke [Péter György] nagyon védte az embereket. Csak annyi történt velem, hogy a legelőkelőbb osztályról, ahol a nemzeti számlák készültek, átkerültem egy proletárabb osztályra, a Háztartásstatistikára. Ez volt a szerencsém, mert itt kezdtem el nézni a háztartásstatistikai könyveket, itt böngészgettem ki kézi gyűjtéssel az első cikk anyagát arról, hogy a laksűrűség és a gyerekek iskolai osztályzatai összefüggnek vagy nem függenek össze.

Akkor volt két vagy három háztartásstatistikai könyv, mind kézi vezérléssel³¹ [készült]. Voltak a megyei igazgatóságok, és minden megyei igazgatóságnak volt, mit tudom én, 150 családja. A háztartásstatistikai könyveket úgy vezették, hogy a statisztikusok elmentek, megbeszélték, hogy hogy kell felírni a kertből kivett karalábét és a boltban megvett lisztet. És ezek a háztartásstatistikai könyvek minden hónap végén bekerültek a Statisztikai Hivatalba. Az országos számítások ott készültek, kézzel kigyűjtve, mert hiszen ez ’57–58-ban volt, amikor még csak Hollerith gépek³² voltak. Annyiban szerencsém volt, hogy az egyik háztartásstatistikai begyűjtésnél kértem, hogy írják be a gyerek utolsó tanulmányi eredményét. Elég meglepő módon – ez már valamikor az ’50-es évek végén lehetett – ebből az derült ki, hogy a laksűrűségnél van egy küszöb, ami alatt a dolog elkezd számítani, ami alatt hirtelen romlik a gyerekek tanulmányi eredménye. Már nem emlékszem, hogy háromegegész mennyi fő volt a küszöb. Hogy egyen vannak egy szobában vagy ketten vagy két és felen, az nem számít. De ha, mit tudom én, 3 és fél vagy 4 fölött van, akkor hirtelen romlik a tanulmányi eredmény. Ami természetesen nem önmagában érdekes, mert hiszen ez csak egy tényező, de igazában anélkül, hogy akkor tudtam volna, ez már tulajdonképpen egy mélyszegénység-vizsgálat volt.

[...]

Abból, hogy már 18 éves koromban fölmerült a gyerekbíróság gondolata [is látható], hogy [az érdeklődésben] végig benne volt a társadalmi igazságosság, az igazságtalanságokkal szembeni lázadás. Hogy miért pont ezeket [az adatokat néztem]? Biztos, hogy a jövedelem is benne volt ebben a dologban, de valahogy ez volt a legmegfoghatóbb indikátor. Akkor nagyon nehéz volt átlagjövedelmet számolni, mert ehhez kézzel kellett az adatokat kigyűjteni. Annak, hogy pont ez kapott ilyen kiemelt szerepet, sokkal inkább technikai okai vannak. Amit kerestem, az az, hogy a társadalmi körülmények hogy befolyásolják a tanítást. Vagy utó-

30 Michal Pohoski (1927–2012) lengyel szociológus, Stanisław Ossowski (1897–1963) tanítványa.

31 Értsd: kézi gyűjtéssel és feldolgozással.

32 Lyukkártyás adatfeldolgozásra szolgáló gép, Herman Hollerith (1860–1929) német származású amerikai statisztikus találmánya, aki az IBM elődje, a *Tabulating Machine Company* megalapítója.

lag látom így, mert nem olvastam el azóta azt a cikket (Ferge 1962), vagy már akkor is így volt. A lényege a dolognak az volt, hogy van-e összefüggés a társadalmi háttér és a tanulmányi eredmény között. Feltehetően több mutatót megnéztem, és ez volt az a mutató, ahol ugrás [látszott], tehát a küszöblét megmutatkozott. A laksűrűség tulajdonképpen folyamatos változó, de nem akként kezeljük. De a jövedelmet nagyon nehéz nem folyamatos változóként kezelni. Az akkori technikákkal nagyon nehéz lett volna ott törésvonalat találni.

Meg hát akkor elég sokat jártam az országot, és iszonyatos zsúfoltságok voltak nemcsak [a] cigányoknál, [hanem] a szegényeknél [is] tömegesen. Ez egy nagyon kiugró, markáns mutató volt. A munkának a része volt [az országjárás]. Hogy kellett-e csinálni vagy csak én gondoltam úgy, hogy kell, ez ma már teljesen mindegy, de megengedték. Voltak hivatali kocsik, és a hivatali kocsikkal [utaztunk]. Nekem mindig az volt a rögeszmém, hogy kérdőívet csak akkor tudok csinálni, hogyha tudom, hogy amire kérdezek, az valós, hogy az embereket ez érdekli, valahogy tudnak erről, tudnak válaszolni a kérdésekre, hogy adekvát a kérdés és a jelenség. Ezért mindenfelé mentünk. Részben próbakérdőíveket próbáltunk ki, részben előbeszélgetéseket folytattunk a próbaív megcsinálásához. Ez nem volt egy folyamatos terepjárás, de elég sokat mentem.

[...]

Aztán a háztartásstatisztikai adatokból további számításokat is csináltam, és valahogyan sikerült meggyőzőnöm a főnökeimet, hogy a háztartásstatisztikai minta túl kicsi és túl korlátozott ahhoz, hogy ebből jövedelemstatisztika legyen, ahhoz egy külön és nagyobb minta kell. És akkor létrehoztak egy csoportot.³³ Akkor már nem voltam olyan megbélyegezett, [így rám bízták] az országos jövedelemfelmérést. Ez valamikor '60 táján lehetett. Innen nagyon hamar eljutottam oda, hogy a jövedelem csak az egyik fajta egyenlőtlenség, egy ennél sokkal szisztematikusabb és komplexebb egyenlőtlenségvizsgálat kell. '62-ben az első országos jövedelemfelmérés egyben az első országos rétegződésfelmérés is volt. Sajnos a maga nemében és abban a koncepcióban, azt hiszem, többé-kevésbé az utolsó is.

[...]

Én találtam ki az egészet. Előzőleg csináltunk egy munkásalkalmazotti bérfelmérést, valamikor még az '50-es évek végén. Meg csináltunk a Mezőgazdasági Osztállyal egy mezőgazdasági jövedelembecslést, amit a természetbeni jövedelmek miatt nagyon nehéz. Ezek voltak az előtanulmányok. A '62-es mintában mindenki benne volt. A nyugdíjasok is meg a munkások is meg a parasztok is meg a nagyon kevés önálló is. Addigra kidolgoztuk azt a módszert, ami mára használhatatlan lenne. Aki alkalmazásban volt, az már gyakorlatilag mindenki állami vagy ilyen típusú alkalmazott volt. Tehát meg lehetett kérdezni a kereseteket. Az egész évre visszamenő kereseteket a vállalatok mind beküldték a Hivatalnak. Ezek titkosítva voltak. De nem az emberek bevallására kellett építeni, hanem a tényleges adatokra, amit ma nem lehet már megcsinálni – teljesen rendben van, hogy ma nem lehet. De akkor lehetett. Persze azért kérdeztünk is, rákérdeztünk a keresetekre, megpróbáltuk kiszámítani a különbséget, de ebből sok módszertan nem lett. Azt hiszem, 20% különbség van a bevallott és a tényleges között. De tendenciájában a bevallott is valamennyire követi a valóságos helyzetet. Szóval, addigra az ilyen elővizsgálatokkal kidolgoztuk a módszereket. Azért volt érdekes az egész, hogy lehet olyan mintát venni, amely reprezentatív és az egész ország össznépsége benne van. Meg hát a lengyelek azért is érdekelték, mert akkor már ismertem Ossowskinak a könyvét (1967). Ez a Pohoski Ossowski tanítvány volt a háború alatt. Ossowski végig a németek alatt titkos, illetve tiltott szemináriumokat tartott a lakásán a lengyel leendő szociológusoknak. Ez is szép, ez a történelem. [Pohoskiék] nem csináltak rétegződésvizsgá-

33 Ferge 1959-től vezette a Rétegződéskutatási Osztályt.

latot, csak nagyon sokféle felvételt. Volt tapasztalatuk mintavételben, kérdőívvezetésben, feldolgozásban, és főleg Ossowski-típusú kérdésekben. Engem persze az érdekelt, hogy milyen kérdésekkel lehet valahogy közelíteni a társadalmi megosztottságot. Aztán ebből elég kevés tudott bekerülni a magyar kérdőívbe.

Ahonnán jöttem, abban benne volt egyfajta nyitottság: a „kérdezni kell, kérdezni szabad, kérdezni lehet”-kultúra. [...] Ezért kezdtem avval, hogy kérdezni kell. Ez egyszerűen úgy jött, hogy ültem a háztartás-statisztikai kis könyvecskék mellett, és írtam belőlük ki azokat az adatokat, amelyeket idevittek, odavittek, vagy én dolgoztam velük. És akkor egyszerre csak feltűnt, hogyha úgy osztályozom az adatokat, hogy munkás meg paraszt meg futottak még, akkor abból a világon semmi érdemleges tendencia nem jön ki. Arra emlékszem, hogy ennek alapján valami feljegyzést írtam az elnökségnek, hogy itt valami nem stimmel. Hogy a bérek eloszlása meg a jövedelmek meg ez a „két osztály, egy réteg” csoportosítás³⁴ a belső különbségekből szinte semmit nem magyarázott meg. Ezt akkor megtárgyalta az elnökség. Én ott se voltam, vagy ha ott voltam, akkor 5 percre behívtak. De elgondolkoztak rajta. És azt mondták, hogy akkor nézzük meg. És akkor jött létre az az osztály, amelyikből végül is ez a rétegződéskutató lett.

[...]

FELKÉSZÜLÉS, FRANCIAORSZÁG, MARXIZMUS

Én nagyon nem voltam marxista. Az egyetemet sikeresen megúsztam, mondom, rám semmit nem hatott. Marxot nem olyan nagyon jól ismertem. Evvel szemben elég sokat olvastam franciául és később angolul is. Még csak a régieket tudtam fölhasználni, mert '64-ben kerültem ki először, akkor találkoztam először a francia szociológusokkal, aztán '68-ban még egyszer. De ez [a rétegződésvizsgálat] már '58-tól elkezdődött, a készülődés. Tehát nyilvánvalóan olvastam Erdeit.³⁵ Meg Halbwachsra³⁶ nagyon jól emlékszem. Van egy olyan könyve, amelyiknek semmi köze a rétegződéshez, de valahogy nagyon szociologikus: annyiban, hogy arról szól, hogy hogyan változott Krisztus stációinak a helye attól függően, hogy mi volt elérhető. Meg belebotlottam az *Annales*³⁷-ba. Marc Bloch-t³⁸ és Febvre-t³⁹ elég sokat olvastam. Ott a mindennapi élet nagyon sok formában megjelenik. Durkheimet untam, pedig Durkheimnek van a munkamegosztás-könyve (1893), de abból valahogy nem igazán kaptam ihletet. Az ihlet mindig gellerből jön. Ja, és amerikaiakat nagyon sokat olvastam. Hát, akkor már volt Mills,⁴⁰ meg volt egy nagyon jó szociológus, aki írt a társadalmi struktúráról, akinek a nevére most hirtelen [nem emlékszem].

Hogy hogy lehetett akkor könyvekhez jutni? Hát ez egy jó kérdés. A Szabó Ervinben nagyon sok minden megvolt. És az [*Annales*-be] hogyan estem bele? Hát ezt se tudom megmondani, de gyanús szál, hogy az

34 Az 1945-től két évtizeden át uralkodó „két osztály és egy réteg” elmélet, más néven „sztálini modell” alapján két társadalmi osztályt lehet megkülönböztetni: a munkásosztályt és a termelőszövetkezeti parasztságot. Az egy réteg az értelmiség. Ezen kívül még vannak „maradék” kategóriák: a kisiparosok, (1950 után) a kulákok, (1960 után) az egyéni gazdálkodó parasztság.

35 Erdei Ferenc (1910–1971) szociológus, szociográfus, a népi írók csoportjának tagja.

36 Maurice Halbwachs (1877–1945) francia filozófus, szociológus és szociálpszichológus, a kollektív emlékezet fogalom megalkotója és jeles kutatója.

37 Francia társadalomtörténeti folyóirat, Marc Bloch és Lucien Febvre alapította 1929-ben.

38 Marc Bloch (1886–1944) francia történész, középkorkutató, az Annales-iskola társalapítója.

39 Lucien Febvre (1878–1956) francia történész, az *Encyclopédie française* egyik szerkesztője, az Annales-iskola társalapítója.

40 Charles Wright Mills (1916–1962) amerikai szociológus.

öcsém [Kecskeméti Károly⁴¹] ‘56-ban ugyancsak kicsit belekeveredvén az eseményekbe, elment Párizsba. ‘56-ban elment, [utána] ‘64-ben találkoztunk először. ‘64-ben még rettenetesen nehéz volt utazni. Szinte nem lehetett. De nekem borzalmasan hiányzott az, hogy valahogy közvetlenül találkozzak valamilyen intellektuális tartalommal, ami itthon rettenetesen sivár volt. És hogy megnézzem, hogy milyen az a francia szociológia, amit akkor nem ismertem. Hát fogalmam nem volt. A neveket se ismertem, az akkor éppen aktuális neveket. Azt hiszem, még Aron⁴² és Gurvitch⁴³ nevével már találkoztam itthon, de mással nem. Ez volt az egyik ok, ami miatt nagyon szerettem volna egy kicsit levegőt szívni. A másik ok meg az volt, hogy akkor már nyolc éve nem láttam a testvéremet, akivel nagyon szoros a kapcsolatunk, és akinek akkor már volt két gyereke, és nagyon akartam látni őket. Ez egy különleges protekció volt, hogy elengedtek. Nem tudom pontosan rekonstruálni, de azt gondolom, hogy talán az Aczélhoz [Aczél György] kellett elzarándokolnom, és meg kellett ígérenem, hogy hazajövök a hónap végén, böcsület szóra. Aczél nem ismertem. Azt tudom, hogy amikor ‘69-ben vagy ‘70-ben Peter Townsend⁴⁴ meghívott tanítani Essexbe, akkor a pártközpontba kellett mennem a főkulturányikokhoz, és meg kellett ígérenem, hogy nem fogok találkozni Kołakowskival,⁴⁵ akinek a nevét se ismertem, és így kénytelen voltam aztán megkeresni. Akkor kértek jelentésíráásra, de mondtam, hogy azt nem, és ennek ellenére elengedtek. De ‘64-ben ez képtelenség volt, hogy az ember egy hónapra elmenjen, és nem tudom, hogy miért engedték meg. De ára nem volt. Akkor ott Aron és Gurvitch volt a két fő ember, és Bourdieu akkor írta az Algéria könyvet (Bourdieu et al. 1963), akkor hozta létre a Monsieur-le-Prince-ben a kiscsoportját. Aztán még találkoztam egy jó pár emberrel, akik neves, fontos emberek, de egyikkel se lett maradandó kapcsolatom.

Azt hiszem, hogy a *Science Po*-ba mentem be, és ott a könyvtárba, és ott próbáltam megnézni a folyóiratokat, meg ezt meg azt. És akkor nagyon hamar kirajzolódott egy topográfija a szociológiának. Akkor elmentem Aronhoz is, akivel öt percet tudtam beszélni, de nem szerettük meg egymást. Gurvitch-hez is elmentem, akinek egy óriási, csak egyetemi kéziratként létező munkája van az egyenlőtlenség-rendszerről. De ott sem volt azonos hullámhossz. Egy vagy két nőt is megkerestem, nehezen bukkannak föl a nevek. És aztán valahogy ezen a réven valaki mondta, hogy nézzem meg: talán Castellel⁴⁶ [is akkor] találkoztam először. Képtelen vagyok rekonstruálni.

Raymond Aron Bourdieu tanára volt. Annak ellenére, hogy világnézetileg tökéletesen ellentmondtak egymásnak, Aron is egy végtelen tisztességes figura lehetett. És ő szerezte a pénzt ahhoz, hogy Bourdieu létrehozhasson egy új központot az EPHE-n [*École Pratique des Hautes Études*], a *Centre de Recherche Européenne*-t, valami ilyesmit, ami két padlásszobában volt, a rue Monsieur-le-Prince-ben, ha jól emlékszem.⁴⁷ Volt benne három fiatalember vagy négy. A velem egykorú Bourdieu és még három-négy tanítvány. Tudtunk egymással beszélni. Tehát ugyanarról beszéltünk. Ez a kapcsolat megmaradt. A többiek [közül] Robert Castel-

41 Kecskeméti Károly (1933–2021) történész.

42 Raymond Aron (1905–1983) francia filozófus, szociológus, politológus.

43 Georges Gurvitch (1894–1965) francia szociológus, jogtudós.

44 Peter Townsend (1928–2009) brit szociológus, szociálpolitikus, az Essexi Egyetem egyik alapítója. Behatóan foglalkozott a szegénység gazdaságtanával, a Gyermekszegénységi Akciócsoport társalapítója.

45 Leszek Kołakowski (1927–2009) lengyel filozófus és eszmetörténész. 1968-ban eltávolították a varsói egyetemről és gyakorlatilag száműzték az országból, ezután Oxfordban és amerikai egyetemeken tanított.

46 Robert Castel (1933–2013) francia szociológus.

47 *Centre de Sociologie Européenne* (CSE). Bourdieu 1968-tól haláláig vezette a kutatóközpontot, amelynek címe: 10 rue Monsieur-le-Prince, Paris-6.

lel maradt még nagyon jó kapcsolatomban, aki fantasztikus, sok mindenét lefordítottuk azóta. És Chombart de Lauwe⁴⁸-val voltam még nagyon jó viszonyban. De mással nem.

[...]

Mikor azt mondom, hogy nem ismerem Marxot, akkor tényleg azt mondom, hogy borzasztó kevés Marxot olvastam. Valamennyi Lukácsot olvastam, ugye szintén az Ontológiában (Lukács 1976) mindenfélék vannak. Még soha senki nem leplezett le, de én pontosan tudom, hogy én senkit sem idézek pontosan. Nem is állítom, hogy pontosan idézem. Rekonstruálom az X, az Y, a Z gondolatait úgy, ahogy azt én értem, és nem foglalkozom avval, hogy tényleg ezt akarta-e mondani. Én így értem, nekem ez így segít abban, hogy a saját gondolataimat tisztázzam vagy továbbépítem. Erre az egyik legjobb példa a Bourdieu-utószó (1978), meg ahogy azóta is használom, a legújabb könyvemben (2010) is használom a fogalmait. Erre mondom azt, hogy sokkal inkább inspirációnak vagy ötletadásnak használom ezeket a műveket meg szórakozásnak, mint[sem] annak, hogy én most valakinek a követője legyek. Tehát én magamat nem mondanám marxistának. Természetesen az alapgondolat a munka. Én nagyon remélem, hogy az alap és felépítmény fogalompárost nem használom, de hát ez világnézeti dolog, hogy a munka mint létfenntartó tevékenység [van számításba véve]. Én nem azt mondom, hogy a munka tette az embert emberré, hanem azt mondom, hogy ma a munka segít az embernek abban, hogy életben maradjon. És ez a létfenntartó tevékenység. Nem mindegy, hogy ezt milyen képességei mozgatójával meg hogyan teszi. Ha akarja, akkor az ennyiben marad. Nem mond ellent a marxizmusnak. De nem is tudnám igazolni Marx szavaival. Nekem így megértve volt kényelmes a dolog. Nem volnék benne biztos [hogy marxi alapon gondoltam el a rétegződést]. Szándékom szerint biztos nem ezt akartam. Ha véletlenül így történt, akkor az azt jelenti, hogy elég sokat szívtam magamba ahhoz, hogy ugyanúgy gondolkozzak, de nem hiszem.

Max Weberet nem említettem a források között. Hát Max Weber teljesen perdöntő fontosságú ebben az egészben. És Polányi,⁴⁹ akivel szintén nagyon-nagyon korán találkoztam. Tehát intellektuális hatásban, azt hiszem, hogy Weber, Polányi, Halbwachs, Bourdieu és valahol a háttérben Marx. De Marxot sose olvastam azért, hogy onnan építsem föl a rétegződésvizsgálatot. [...]

Ennek a rétegződésvizsgálatnak a feldolgozása is teljesen kézi módszerekkel történt. 18,000 család volt. Arra az időre, amíg feldolgoztuk [a kérdőíveket], a Hivatal (KSH) fölött 30 vagy 40 embert, akik ott körmölték az adatokat, hogy azok majd aztán a kezdetleges technikákkal valamennyire feldolgozhatóak legyenek. A kódolást mi csináltuk, a bontásokat mi kértük. Ahhoz, hogy az általunk készített kódokkal megkapjunk bizonyos egyszerű meg összetett táblákat, egy-másfél évvel hamarabb meg kellett volna mondani, hogy mit kérünk. Hiba nem lehetett, mert akkor azok a táblák soha-soha nem készültek volna el. Szemben a mostani helyzettel, mikor az ember nem gondolkozik, hanem nyomkodja az SPSS-t és nézi, hogy a tábla mond-e valamit, akkor előre ki kellett találni, hogy mit mivel kell majd kombinálni, milyenfajta változókat kell használni ahhoz, hogy az érdeklődő dolgokat be tudjuk fogni. Ehhez persze mindenféle előzetes számításokat csináltunk. Bizonyos értelemben ez intellektuálisabb és termékenyebb adatfeldolgozás-munka, mint az SPSS-szel történő próba-hiba játék. Utólag semmit sem lehet csinálni. Ha utólag be akarok vinni még egy kódot, az még két évig eltart. Csináltunk olvasási felvételt, meg a nők helyzetéről felvételt. Nem nagyon volt idő, mert közben két gyerekem is született, azokat is föl kellett nevelnünk. Nem nagyon volt időm, hogy rendesen megírjam ezt a rétegződésvizsgálatot.

48 Marie-José Chombart de Lauwe (1923–) francia ellenálló, szociológus.

49 Polányi Károly (1886–1964) közgazdász.

És akkor, '68 végén kaptam egy francia ösztöndíjat, három hónapra kimentem Párizsba, és ott megírtam a rétegződés könyvet (1969). Aminek az volt a nagy előnye, hogy ott minden könyvtár nyitva volt előttem, és rengeteget tudtam olvasni. [...] Akkor a *Cité*-ben tudtam lakni, tehát nem az öcséméknél laktam, hanem a *Cité Universitaire*-ben. Ahol a magyarok eladták ugyan a magyar házat, de azt hiszem, Bourdieu szerzett ott nekem egy szobát. Az nagyon jó volt, a *Cité*. Párizsban semmit nem láttam '68-ból. Sokkal jobban éreztem '70-ben Essexben, ahol módszertant tanítottam, mert akkor a diákok ott lázadtak, és azt mondták, hogy nem tanulnak módszertant, hogy a kapitalista piacot szolgálják. Meg a koszos zsebkendőjüket dühből szétdobálták, hadd takarítsanak a takarítók utánuk.

[...] A lényeges dolgok, az elemzés lényeges része meg van írva a statisztikai jelentésben. Tehát a könyv és a statisztikai jelentés az empiriát illetően nem olyan nagyon különbözik. De arra, hogy valahogy rendbe rázzam a gondolataimat az úgynevezett elméleti háttérrel illetően, ahhoz se olvasni, se írni nem volt időm, se gondolatszabadság nem volt. Szóval az egy borzasztó furcsa dolog, hogy az ember kimegy Párizsba, ott leül a *Science Po* Könyvtárába, és másképp kezd el gondolkodni. Másképp tudott gondolkodni hatalomról, saját korlátait is jobban felismerte, a saját itthoni tilosokat onnan sokkal jobban lehetett látni. Ez teljesen furcsa, mert hiszen a szobámban nem ült ott a rendőrség. Tehát miért van az, hogy a párizsi levegő szabadabbá tett a budapestivel szemben? Én nem mondom, hogy az egy forradalmi mű. Az nem egy forradalmi mű. Nagyon gondosan betartja a határokat, azt kivéve, hogy nem Sztálin-idézetekkel kezdődik, nem nagyon van benne ilyesmi. Nem tudom, hogy akkor észre lehetett-e venni, hogy a háttérfejezetben rengeteg dologról, emberről, tanulmányról, szerzőről van szó, akik mind tilosak [voltak]. De úgy sikerült megírni, hogy a gondolatrendőrség nem vette észre. És ezt csak Párizsban lehetett. Egyrészt a könyvek is ott voltak, másrészt egész más volt ott gondolkodni. Ez az élményem, hogy a gondolkodás szabadabbá lesz, ez utána '89-ben volt itthon. Ezt tényleg csak az tudja, aki megérezte azt, hogy gondolkodni tilos vagy korlátai vannak. Nem tudom, hogy most mi lesz. De az a gyanúm, hogy ez úgy jön vissza, hogy félelmetes. [...]

SZOCIOLÓGIAI INTÉZET, HIVATÁSTUDAT, BELSŐ VISZONYOK

Eközben a Statisztikai Hivatalban a főnököm [Mód Aladárné], aki '56 óta haragudott rám, felépítette azt a lehetőséget, hogy engem elbocsásson, mert hogy amit én csinállok, az már nem statisztika, hanem szociológia. Úgyhogy mire hazajöttem, addigra már fel volt nekem mondva. [...] [Á]llástalan diplomásként lebegtem. Nem volt pontosan definiálható, hogy mi vagyok, mert közgazdász diplomám volt, de közgazdasági munkát nagyon keveset végeztem. Egyébként pedig babráltam a számokkal. És hát mindig a szociológia érdekelt. Közben Franciaországban megismerkedtem az összes mérvadó szociológussal, köztük a Bourdieu-vel. Vele lett a legközvetlenebb viszonyom. Nagyon fontosnak tartottam a francia szociológiát, csináltam is ebből válogatást (1971).

És akkor ott álltam egy nemlétező szakmával, a szociológia iránti olthatatlan vágygal, és egy viszonylag újonnan megalakult Szociológiai Intézettel, amibe nem nagyon volt jogcímem elmenni, merthogy papírom nekem se volt, mint ahogy senkinek se volt. Aztán egy féléves várakoztatás után végül is odavettek. Akkorra már Hegedüs András⁵⁰ kitették, de valahogy mégis úgy maradt meg az emlékezetemben, hogy ő vett oda az Intézetbe. [...]

50 Hegedüs András (1922–1999) szociológus, kommunista politikus, 1955–1956 Magyarország miniszterelnöke. 1963–1968 az MTA Szociológiai Intézetének vezetője.

Egyébként az alternatíva az volt, hogy a Lakos⁵¹ kínált föl állást [az MSZMP Társadalomtudományi Központjában], de olyan nagyon nem, mert nem ment volna nekem. Lakos onnan ismert, hogy csináltak egy szociológiai továbbképző-féle tanfolyamot. Ott tanított Szelényi Iván,⁵² Pataki Ferenc⁵³ meg sokan mások. Tanítottuk Kolosi Tamást,⁵⁴ Papp Zsoltot.⁵⁵ Onnan ismert Lakos, és mikor munkanélküli lettem, és tudta, hogy állást keresek, akkor odahívott. De pártintézménybe nem mentem volna. Bár mindegyik az volt egy kicsit, de azért nem annyira. És akkor kivártam, hogy felvegyenek a Szociológiába [a Szociológiai Intézetbe]. Ami azért nem volt könnyű, mert nem tartottak engem szociológusnak. Főleg a Hellerék⁵⁶ nagyon nem. [...] Ági ezt meg is mondta nekem, hogy ő nem hiszi, hogy nekem ott a helyem, merthogy én nem vagyok szociológus. Ez a beszélgetés valamikor '68 folyamán lehetett, emlékeim szerint a Margit körúton. Úgyhogy mi, hogy mondjam, nem vagyunk mi rosszban, csak nem vagyunk jóban sem. [...]

[A Szociológiai Intézet] egy rendkívül kellemes és szabad levegőjű hely volt, ahol nagyjából azt csinálhatta az ember, amit kitalált magának, és az intézet vezetése elfogadott. [...] '65-ben jött létre, és én '69 vége felé kerültem oda. De nagyon kívül maradtam az intézeten. Akkor folyt az ún. Békés megyei vizsgálat.⁵⁷ A Losonczi Ági,⁵⁸ a Sas Jutka⁵⁹ meg még jó páran, meg a Hegedüs András személyesen jártak Békésbe, és ott kutattak tagolódást, életmódot, életformát, mindenfélét. Ebből igazi barát Losonczi Ági lett és maradt. A többiekkel viszonylag jóban voltam, de nagyon nagy mélységekig nem mentünk el. Hegedüsszel pedig nem nagyon kedveltük egymást soha, nem emlékszem arra, hogy valaha is beszélgettünk volna egymással. Tehát megpróbáltam bekapcsolódni [abba a kutatásba], de az akkor már nagyon előrehaladott állapotban volt, [így] nem jött össze, és akkor valahogy külön maradtam.

Először egyedül [dolgoztam], kisebb kutatásocskákkal, [...] mindenféle marginális dolgokkal kezdtem el foglalkozni, amire igény volt. Az Újságíró Szövetség kérte, hogy csináljunk egy újságíró-vizsgálatot. Egy-két ilyen marginális vizsgálat volt. [...] Egy külön[álló épületrészben] volt három szobánk. Az egyikben ültem én, [a másikban] a titkárnő, és aztán Szelényi Iván, aki szintén akkor került oda. Na most Ivánnal mindig jóban voltam, barátok voltunk, de sose voltunk nagyon-nagyon közel egymáshoz. Szerettük egymást, és a mai napig szeretjük egymást. Iván egy nagyon korrekt [személy, de] ő is tudja meg én is tudom – és erről szoktunk is beszélgetni –, hogy van benne valami... Tehát ezek az elsöprő nagy elméletek, amikről tudja, hogy nem igazak, de olyan jól hangzanak meg olyan szellemesek meg olyan provokatívak. Iván ezt imádja. Na szóval, ő szeretnivaló volt. Hosszú távra meghatározó volt, hogy akkor már ott volt a Heller-iskola, illetve főleg Márkus

51 Lakos Sándor (1921–1996) kommunista politikus, közgazdász, egyetemi tanár, agitprop vezető, újságíró. 1966-ban az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatója, 1980 és 1982 között tudományos igazgatója volt.

52 Szelényi Iván (1938–) Széchenyi-díjas szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

53 Pataki Ferenc (1928–2015) Széchenyi-díjas szociálpszichológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, 1976 és 1993 között az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója.

54 Kolosi Tamás (1946–2026) Széchenyi-díjas szociológus, vállalkozó, a TÁRKI alapítója.

55 Papp Zsolt (1944–1992) filozófus, szociológus, egyetemi tanár, 1985 és 1992 között a *Szociológia* folyóirat felelős szerkesztője.

56 Heller Ágnes (1929–2019) Széchenyi-díjas filozófus, esztéta, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Budapesti Iskola jelentős személyisége.

57 Az 1968 és 1978 között, Losonczi Ágnes vezetésével zajló Békés megyei empirikus vizsgálat alapozta meg a magyarországi életmódkutatásokat.

58 Losonczi Ágnes (1928–2024) Széchenyi-díjas, iskolateremtő szociológus, társadalomkutató.

59 H. Sas Judit (1926–2021) művelődésszociológiával, családszociológiával, majd politikai szociológiával foglalkozó kutató.

Gyuri felesége, a Marisa,⁶⁰ akivel együtt alapította Hegedüs András az intézményt. [...] Hegedüs annyiban hihetetlenül tisztességes volt, hogy akit politikailag üldöztek, azt ő ugyanúgy felvette. Ahogy Pikler felvette Kemény Pistát meg Bibót, úgy Hegedüs felvette a Heller Ágit meg Szesztayt,⁶¹ aki kiscserkész volt, és Varga Karcsit,⁶² aki ma ókonzervatív Batthyány körös. [...] Ezt már én csak Losonczi Ági elbeszéléseiből tudom, hogy köztük volt egy olyan viszony, hogy reggel leültek beszélgetni és este álltak föl. És ott összeborulhatott a világ meg a globalizáció meg a Szovjetunió meg minden, ők, hogy miről beszélgettek, arról fogalmam nincs, de reggeltől estig beszélgettek. [...] Mikor Hegedüst Korčula⁶³ után kirúgták, akkor egymás után jöttek olyan igazgatók, akikhez nem sok közöm volt. Egy darabig volt Cseh-Szombathy Laci is, akivel egy ideig jóba voltunk még családiról is, de – miként Andorkával is – aztán valahogy nagyon eltávolodtunk egymástól. És aztán ilyen jelentéktelen igazgatók voltak, akikkel végképp soha nem volt viszonyom.

Azt a fajta – mondjuk úgy – hivatástudatot, amit a KSH-ban még éreztem, hogy ez a hivatal akar valamit, és tartja magát valamilyen erkölcsi kódexhez és valamilyen tudományos kódexhez, ezt a Szociológiai Intézetben már akkor se éreztem, és azóta se [érezem]. Mintha ilyen nem lett volna. Érdekes emberek voltak, de nagyon kevés közöm volt hozzájuk. [...] Ott voltam '88-ig, tehát húsz éven át voltam ott, de intellektuálisan érdektelen volt, vagy én nem tudtam vagy akartam belőle kihozni azt, ami benne volt. Nagyon különálló kis csoportok voltak. Lelkesen versengtek egymással anélkül, hogy tudták volna. Tulajdonképpen nem ismertük egymást igazán.

A csoportról, amit aztán nekem sikerült valahogy ott kifermálni és létrehozni, arról nagyon jó élményeim vannak. [...] Onnan jó páran, mondjuk a Závada Pali⁶⁴, megmaradtak a mai napig [barátnak]. [...] És hagytak minket dolgozni, hagyták megcsinálni a társadalompolitikai koncepciót, ami egészen odáig eljutott, hogy a Népfront megtárgyalta, és egy darab javaslatot⁶⁵ öt évvel később elfogadtak belőle. De egyébként ki sincs nyomtatva, tehát nincs utóélete. Nagyon sokat dolgoztunk rajta, és azt hiszem, hogy egy nagyon korrekt munka. [...] Rétegződéssel is foglalkoztunk. Csináltunk egy háromgenerációs vizsgálatot, ami megint csak fantasztikusan érdekes volt: három generáció összes információival, az összes testvérrel, összes gyerekkel és így tovább. Ebből is megjelent tanulmány (Várnai 1982), de ennek aztán semmilyen utóélete nem lett. És akkor végre direktben neki lehetett menni a szociálpolitikának. Akkorra már ott az osztályon ott volt Háber

60 Márkus Mária (Maria Renata Markus) (1936–2017) lengyel születésű szociológus, filozófus, a Budapesti Iskola tagja, Márkus György felesége. Az MTA Szociológiai Kutatóintézet társalapítójaként Hegedüs András közeli munkatársa és barátja volt.

61 Szesztay András (1926–2017) szociológus, Bibó István munkatársa, barátja és tisztelője. 1956-ban ő alapította meg a Keresztény Ifjúsági Szövetséget.

62 Varga Károly (1930–) szociológus, ő alapította meg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológia Tanszékét 1993-ban.

63 1968 augusztusában a jugoszláviai Korčula szigetén, a hasonló nevű városban szervezett nyári egyetem Marx és a forradalom című, nemzetközi szimpozion résztvevői (köztük Ernst Bloch, Lucien Goldman, Jürgen Habermas és Herbert Marcuse) közös tiltakozó nyilatkozatot fogalmaztak a prágai szovjet beavatkozás hírére. A nyilatkozatot a szimpozion hat magyar résztvevője közül öten – Márkus György, Sós Vilmos és Tordai Zádor, az MTA Filozófiai Intézete munkatársai, valamint Heller Ágnes és Márkus Mária, az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának munkatársai – írták alá. Hegedüs András augusztus 21-én, a magyar szellemi élet vezetői számára tartott tájékoztatón ítélte el az inváziót, majd tiltakozó levelet küldött Tömpe András kelet-berlini magyar nagykövetségnek (egykori szovjet hírszerzési munkatársnak), aki lemondott diplomáciai posztjáról.

64 Závada Pál (1954–) Kossuth- és József Attila-díjas szlovák származású magyar író, szerkesztő, szociológus, 1982–1993 között az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa.

65 A javaslat a családi pótlék univerzálissá tételére irányult, hogy ne függjön a szülők munkavállalásától. Ez 1990 elején valósult meg (Ferge Zs.).

Jutka,⁶⁶ haláláig ott volt, Gábor Laci,⁶⁷ Gáti Tibor, Győri Péter,⁶⁸ Závada Pál, Krémer Balázs,⁶⁹ Gayer Anikó,⁷⁰ Horváth Ágota,⁷¹ Szalai Juli. Tehát a legfiatalabb, a középgeneráció és a legidősebbek: mindenki, akinek volt ehhez affinitása. Egy nagyszerű szervezővel, Gombás Pannival. Együtt csináltuk ezeket a rétegződés- meg stb. többgenerációs vizsgálatokat, és aztán együtt mentünk neki a szociálpolitikának is. Závada Pali fekete receptekről írt (1985), Krémer meg Závada a feketemunkát kutatta, volt ott minden. Ilyen kis rész kutatások. Elkezdtük tanulni a külföldet és a szociális munkát, nagyon sok mindenkit bevontunk ezekbe a vizsgálatokba, és nagyon sok tanulmányt írtunk. Ebből alakult egy folyóirat, amit úgy hívtak, hogy *Szociálpolitikai Értesítő*,⁷² aminek jó tíz száma biztos megjelent, egyik izgalmasabb, mint a másik. Rengeteg külföldi anyagot lefordítottunk. Benne van az első francia olyan segélyprogram (1987), ami valamilyenfajta munkára kötelezést jelent. Ennek az egész történetétől és eljárásrendjeitől kezdve a skót szociális munkások munkájáig, a világon mindenről írtunk benne]. Meg a nagy rendszerekről meg a kis rendszerekről, meg erről meg arról. Nem hiszem, hogy sokan forgatták volna ezeket. Bizonyára 300 példányban megjelent. Bizonyára elsüllyedt ez is a könyvtárakban.

[...] Ugye az az osztály, ami mi voltunk – Szalai Julival, Győri Péterrel, Gáti Tibivel (ők SZETA-ztak⁷³ meg Rajkóztak⁷⁴), Pik Kati⁷⁵ is ott volt egy darabig – ez egy másik generáció volt. Tehát az a nagy igazság, hogy Sanyi is, a férjem, meg én is úgy gondoltuk – ugye akkor kisebb gyerekeink voltak –, hogy ismerjük ezt a rendszert, ami ha nagyon megharagszik az emberre, akkor lecsukja. És ezt most nem vállaljuk. Mi nem. Úgy-hogy mi ezekben az illegális tevékenységekben egyszerűen nem vettünk részt. De természetesen tudtam róla, meg természetesen beszéltünk róla. A férjem volt a Költségvetési Főosztály vezetője a pénzügyben [Pénzügyminisztériumban], ahonnan '56-ban kirúgták, aztán valamikor a hatvanas években visszahívták. Magyarországon akkor nem volt semmilyen fajta segélyezés. És [Sanyi] ki akart dolgozni valamilyen tisztességes segélyrendszert, mert azért szegények voltak. A SZETA akkor már volt és tudtunk róla, és akkor volt egy na-

66 Háber Judit (1935–1988) oktatásszociológus, 1968-tól az MTA Szociológiai Intézet munkatársa.

67 Gábor László (1947–1997) közgazdász, szociológus. Foglalkozott fővárosi fiatalok lakáshelyzetével, jelentős eredményeket ért el díjhátralékosok és hajléktalanok szociális helyzetének feltárása terén.

68 Győri Péter (1954–) közgazdász, szociológus, egyetemi tanár. Kutatási területei a lakáspolitikai, a hajléktalanság, a szegénységtörténet és a városi szegénység.

69 Krémer Balázs (1957–2024) szociológus, szociálpolitikus, egyetemi tanár. A rendszerváltás után több fontos kormányzati pozíciót töltött be, minisztériumi szociálpolitikai háttérintézményeket vezetett, valamint az Országos Munkaügyi Központot irányította. Szakértői munkát végzett nemzetközi szervezetek számára (EU, EBESZ, OECD). Az MTA Szociológiai Kutatóintézetében Ferge Zsuzsa osztályán kezdte kutatói pályáját.

70 Gayer Gyuláné (1926–) közgazdász, pedagógus. 1958–1962 a Művelődésügyi Minisztérium keretében létrejött Országos Gyermekek- és Ifjúságvédelmi Tanács Titkárságán (OGYIT), 1963–1984 a Munkaügyi Minisztérium munkatársa.

71 Horváth Ágota szociológus. Lásd: Horváth Á. szerk. (1996).

72 Az MTA Szociológiai Kutató Intézet kiadványa, 1983 és 1996 között 25 szám jelent meg, ebből 3 duplaszám és egy különszám.

73 A Szegényeket Támogató Alap (SZETA) 1979 októberében alakult civil ellenzéki, illegális szervezet volt. A SZETA szervezését Solt Otilia kezdte el. Az Alap szakmai háttérét Kemény István és tanítványai tényfeltáró munkája biztosította. Alapítói voltak Iványi Gábor, Havas Gábor, Lengyel Gabriella, Matolay Magdolna, Nagy András, Nagy Bálint, Pik Katalin. Részt vett a munkában többek közt Demszky Gábor is. A mozgalomhoz csatlakozók pénzt, ruhát gyűjtöttek, segélycsomagokat készítettek, az alap javára kulturális rendezvényeket szerveztek.

74 A 80-as években a demokratikus ellenzék tagjai az országba becsempészett vagy titokban készített szamizdat lapokat és irodalmat is különböző magánlakásokon terjesztették. A leghíresebb elosztóhely Rajk László lakásán, az V. Galamb utca 4. szám alatt működött: ez volt az úgynevezett „Rajk-butik”.

75 Pik Katalin (1948–2001) 1979–80 fordulóján Pik Katalin egyike a „Felhívás Szegények Támogatására” című nyilatkozatot aláíró nyolcakkal.

gyobb beszélgetés az Ottival [Solt Ottiliával], aminek aztán nem lett folytatása, mert Sanyit az összes ötletével együtt elhajtotta a saját főnöksége. Nem történt ebből semmi. Tehát igazában volt valamilyen kapcsolat. Volt olyan, hogy Kulcsár behívatott, mert ott volt a BM-es. És a BM-es azt mondta, hogy itten SZETA-zva van ezen meg ezen az osztályon. És akkor Kulcsár behívatott, hogy tiltsam meg. Én meg visszamentem az osztályra, és mondtam nekik, hogy vigyázzatok jobban, mert a BM-es besúgott. Szóval ennyi volt. Nem vettek már komolyan nagyon semmit. Volt az az aláírásgyűjtés abortuszügyben (Svégel 2023), amit egy csomóan aláírtunk. Nekem, minthogy nem voltam párttag, a hajam szála se görbült. Aki párttag volt, például a Jogtudományiban, azt kirúgták. Úgyhogy nagy előnyei voltak annak, hogy az ember nem volt párttag.

TÁRSADALMI STRUKTÚRA: DOKTRÍNÁK ÉS VIZSGÁLATOK, ISKOLAKUTATÁS

Magyarországon semmilyen kultúrája nem volt az értelmiségi vitatkozásnak. Nagyjából egyidőben történt, hogy a rétegződéskérdés felbukkant a kelet-európai országokban. Hegedüs András maga is elkezdett valamikor a '60-as évek végén a társadalmi struktúra-kérdéssel foglalkozni (Hegedüs 1966). Csehszlovákiában egy Machonin⁷⁶ nevű szociológus, egy szintén óriási felvételt csinált,⁷⁷ egészen más elméleti koncepciókkal, mint ahogy mi ezt itthon pár évvel előbb csináltuk. Őt elsősorban a klaszterek érdekelték, és nem annyira az, hogy mi van. Tehát nem a mögöttes viszonyok, hanem inkább életforma- meg tevékenységklaszterek. Itthon [még] Wirth⁷⁸ kezdett el ezzel foglalkozni. Teljesen ilyen marxista, leninista, sztálinista osztályelmélet-alapon, mondjuk úgy, hogy butáskodott. Kolosi Tamás [is], picit később, más oldalról. Hegedüs nem empiriából építkezett, hanem szintén elméletből. Empiriából csak a Kolosi meg én építkeztünk. Másfajta empiriákból. De intellektuális vita nem igazán volt ezek között a különböző közelítések között. Többek között azért is lehetetlen volt, mert minden anatómiának számított, ami nem a „két osztály, egy réteg” elméleten alapult. Egészen odáig, hogy – ekkor már nem voltam a Statisztikai Hivatalban – a pártközpont összehívott egy értekezletet arról, hogy kell hívni a társadalmi csoportokat. Nyilvánvalóan valamelyik kulturális potentát hívta ezt össze. Az a hivatalos ideológiai vélemény volt ugye a domináns, hogy két osztály, egy réteg. És aztán nagyon-nagyon nehezen sikerült valameddig eljutni. hogy azért a részletes statisztikáknál ennél részletesebb csoportokat lehet használni, amelyek társadalmi-gazdasági csoportok.

De hát a viták eleve kudarcra voltak ítélve, mert hiszen érdemleges vitákhoz egész csomó más közelítést is meg kellett volna nézni, összehasonlítani. Minden ilyen közelítés arról szól, hogy valamit megpróbálok megérteni egy látatömegből. Így vagy úgy vagy amúgy ráraok valamit. Én úgy mondom, hogy valami rácsot ráraok, ami egy elméletileg megkreált rács, és ami a rácsvonalakra kerül ebből az óriási lávafolyamból, abból kreálhatok magamnak egy elméletet, hogy a láva mitől olyan, amilyen. Illetve fordítva: megkreálok az elméletet, annak alapján megcsinálom a rácsvonalakat, aztán meg [jön] minden: hogy mi is történik, mit is mondanak a meggondolások és eredmények, és aztán vagy igazolódik vagy nem igazolódik, amit gondoltam. De rendkívül bonyolult ez, ez a tömeg: a társadalom, ami ott van. Lehet, hogy egyáltalán semmiféle

76 Pavel Machonin (1927–2008) szociológus, a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi kohézió kutatója, a Cseh Akadémia Szociológiai Intézetének munkatársa. Az 1960-as években kulcsfontosságú szerepet vállalt a csehszlovák szociológia feltámasztásában. 1958 és 1970 között a prágai Károly Egyetem Társadalom- és Politikatudományi Intézetének kutatója, valamint igazgatóhelyettese, majd igazgatója volt.

77 Machonin vezetésével 1967-ben végezték az első reprezentatív adatfelvételt társadalmi rétegződésről és mobilitásról Csehszlovákiában. A vizsgálat eredményei először 1969-ben, Pozsonyban publikálták *Československá společnost* (Csehszlovák társadalom) címmel (lásd még: Machonin 1970).

78 Wirth Ádám (1929–2019) filozófus, Hegedüs István leváltása után 1965–1970 a *Valóság* folyóirat főszerkesztője.

szabályszerűség nincs, csak mi kreálunk valamit azért, hogy jobban megértsük. De lehet, hogy mégis vannak valamilyen fajta szabályszerűségek és meghatározottságok. Én mondjuk hatvan év tapasztalatai alapján úgy látom, főleg a szegénység, gazdagság, egyenlőtlenség, nyomorúságok tényeit vizsgálva, hogy bármennyire is posztmodern, bármennyire is meghatározatlan és cseppfolyós a dolog, de valamifajta érdekek és valamifajta nyomor, tehát hogy mondjam, megfosztottságok működnek. És nagyon pocsek társadalmakat hoznak létre.

Úgyhogy nem tudok arról lemondani, hogy valamit mégis lehet ebből vizsgálni, meg valamit mégis lehet erről mondani. Amivel legalább bizonyos tényeket egy picit jobban meg lehet érteni. És ha engem ezek a tények érdekelnek, akkor ezeket. Másokat más tények érdekelnek jobban, tehát másféle elméleteket kreálnak arról, hogy azt hogy lehet jobban megérteni. Ami tilos a tudományban szerintem, az a fundamentalizmus: azt mondani, hogy én megtaláltam az igazságot, és csak az az egy igazság van. [...]

Ugye engem a társadalmi egyenlőtlenségek kapcsán rendkívül izgatott, hogy mit lehet [azokkal] kezdeni, és nagyon sokáig azt gondoltam, hogy az iskola az, ami itt valamit ellensúlyozhat és segíthet. Bourdieu-ék akkor foglalkoztak az iskolával, sőt nemcsak ők, hanem Európa-szerte mindenütt megjelentek ezek az iskolai egyenlőtlenség-tanulmányok. Hát itthon is csináltunk egy csapatot – sokan már meghaltak – Várhegyi György,⁷⁹ Háber Judit, Tánzos Gábor,⁸⁰ Pataki Ferenc,⁸¹ Gazsó Ferenc⁸² meg én. Mindenkit nagyon izgatott az iskola, és módunk volt és pénzt kaptunk arra, hogy vizsgáljunk tanulmányi eredményeket, pedagógusokat, szakmunkásképzőt, meg ezt meg azt. Ezekből mind lettek jelentések (Ferge et. al. 1972, 1976, 1977), amelyekből talán egy-egy köteles példány máig le van rakva a Széchenyi Könyvtárba vagy a Szabó Ervin Könyvtárba, de világot nem rengettek, holott rendkívül sok olyan eredmény van bennük, amelyek addig nem voltak. De mi abban mindig nagyon rosszak voltunk, hogy hírverést csináljunk. Megcsináltuk, megírtuk, kinyomták, ezzel be van fejezve a dolog. Majd éli a maga életét. Na most a dolgok nem élik maguktól az életüket, de ettől még megvannak. Ezek az iskolakutatások viszonylag hamar azt mutatták – ugye a '80-as évek legelejére végeztünk velük, vagy a '70-es évek legvégére –, hogy az iskola nemhogy csökkentené, hanem – a visszafelé ható szelekciójával, az előítéletességével, a nem-segítésével és a meg nem értésével – alkalmasint élezi és növeli a tanulmányi eredmények különbségeit. Tehát a társadalmi különbségek meg nem értésével. Akkor azt gondoltam, hogy akkor az iskolát magát is változtatni kell. Ennek az eszköze voltaképpen mi lehet? És akkor ütköztem bele a társadalompolitikába.

79 Várhegyi György (1922–1998) tanár, nevelésszociológus, oktatáskutató, a Fővárosi Pedagógiai Intézet, majd az Oktatáskutató Intézet munkatársa, az Alapítványi és Magániskolák Egyesületének elnöke.

80 Tánzos Gábor (1928–1979) tanár, politikus, olvasásszociológia kutató, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa.

81 Pataki Ferenc (1928–2015) szociálpszichológus, pedagógus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. 1976–1993 az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója, 1993–1996 az MTA alelnöke.

82 Gazsó Ferenc (1932–2018) szociológus, egyetemi tanár. 1983–1989 művelődésügyi miniszterhelyettes, majd 1989–90-ben a Minisztertanács Tanácsadó Testületének tagja. Az MTA Politikatudományi Intézetének osztályvezető tudományos főmunkatársa, 1998-tól a Századvég Politikai Iskola megbízott igazgatója.

SZOCIÁLPOLITIKA: FORRÁSOK, LEHETŐSÉGEK

Na, most ezek nagyon egymást átfedő időszakok, mert a pedagógiai vizsgálatokat, tehát az iskolakutatásokat valamikor a '70-es években csináltuk. De közben én már beleütköztem nagyon régen a szociálpolitikába vagy társadalompolitikába, mint egy olyanfajta cselekvés- és intézményrendszerbe, aminek sokkal kifejezettebben lenne dolga az egyenlőtlenségek csökkentése, mint az iskolának. Amibe tulajdonképpen az iskolára hatás is beletartozik. Elkezdtem tanulni a szociálpolitikát, akkor már valamennyire ki lehetett jutni külföldre. Kicsit zavaros és sűrű ez az élet[időszak]. Mindenesetre közben Szalai Sándor⁸³ kijött a börtönből, megcsinálta a nemzetközi időmérleg vizsgálatot (1978), és Cseh-Szombathy Lacit meg engem kért meg, hogy a magyart csináljuk. Addigra mi már csináltunk magyar időmérleg vizsgálatot (Ferge 1967, Cseh-Szombathy–Ferge 1967), és ezt Szalai tudta. [...] A francia szociológiai szemle, a *Revue* még járt a Statisztikai Hivatalba. Amikor készültem a rétegződésvizsgálatra, akkor abban találtam egy cikket, amit Stoetzel⁸⁴ írt. Az volt az első időmérleg-vizsgálat. Annak alapján csináltunk magyar idővizsgálatot, Szalai abba beleszeretett, és akkor csinált nemzetközi időmérleg-vizsgálatot. Ez a '60-as évek[ben történt]. Tehát azért mondom, hogy nagyon átfedik egymást a dolgok. Mert ez az időmérleg-vizsgálat szorosan a rétegződés[vizsgálattal] volt egyidejű, és akkor ennek révén, '66-ban kikerültem az Evianban tartott Nemzetközi Szociológiai Kongresszusra. Erre az évszámra véletlenül emlékszem. Akkor ez még meglehetősen ritka volt. Az volt, azt hiszem, a második külföldi utam. És ott engem nem annyira az időmérleg érdekelt, mint éppenséggel a szegénység és a szociálpolitika.

Azért mondom: hogy hogy húzódik végig az ember életén egy-egy gondolat, azt nagyon bonyolult rekonstruálni. Mindenesetre borzasztó nagy szerencse volt, hogy ott létrejött az a *research committee*, ami a mai napig megvan, és ami a szegénységgel foglalkozik. Ez ott '66-ban Evianban jött létre. Úgyhogy Herbert Gans⁸⁵ meg Peter Townsend meg Peter Marris⁸⁶ meg Henning Friis⁸⁷ meg, ha jól emlékszem, Chombart de Lauwe⁸⁸ (de ő rosszul tudott angolul), meg még egy páran ott összejöttek, és én odacsapódtam [hozzájuk]. És ott elkezdtek arról beszélni, hogy kell egy olyan kutatási vonal, ami a szegénységgel foglalkozik. Ez nagyon közel volt ahhoz, hogy Angliában megjelent a szegénység gondolatot újra előrehozó könyv, amit a Peter Townsend, és a Brian Abel-Smith⁸⁹ írtak, és az volt a címe, hogy *The poor and the poorest* (1965). És ez az eviani társaság erre támaszkodva gondolta azt, hogy ebből nemzetközi kutatást és lelkiismeret-ébresztést kell csinálni. Velük azóta kapcsolatban vagyok. Peter most két éve halt meg, a Herbert Gans-szal máig, egy-két

83 Szalai Sándor (1912–1983) szociológus, filozófus, egyetemi tanár, az MTA tagja. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárának tudományos főmunkatársa, az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézetének kutatási igazgatóhelyettese, az MTA Tudományszervezési Csoportjának, majd Intézetének tudományos tanácsadója volt. 1978-tól haláláig a Magyar Szociológiai Társaság elnöke és a *World Academy of Art and Science* tagja.

84 Jean Stoetzel (1910–1987) francia szociológus. 1945–1955 a Bordeaux-i Egyetem szociológia tanszékének vezetője, a Nemzetközi Társadalomtudományos Tanács elnöke, 1954–1968 a *Centre d'Études de Sociologie* igazgatója. Korai cikke az időmérleg vizsgálatról: Stoetzel 1948.

85 Herbert J. Gans (1927–2025) németországi születésű amerikai szociológus, a Columbia Egyetem tanára, az Amerikai Szociológiai Társaság elnöke. Városshociológiával és médiashociológiával foglalkozott, közpolitikai szakértőként várostervezési és szegénységellenes programokban működött közre.

86 Peter Marris (1927–2007) brit-amerikai szociológus, várostervező.

87 Henning Kristian Friis (1911–1999) dán társadalomkutató, író, a Dán Nemzeti Társadalomkutató Intézet igazgatója. Javaslatára hozták létre a Társadalomkutató Intézetet és vonták össze a Gazdaságkutató Intézettel, Gazdaság- és Társadalomkutató Intézet néven.

88 Paul-Henry Chombart de Lauwe (1913–1998) francia városszociológus, a társadalmi részvételen alapuló városfejlesztés úttörője.

89 Brian Abel-Smith (1926–1996) brit közigazdász, egészségügyi és jóléti szakpolitikai tanácsadó.

hetenként e-mailezek. Szóval ezek megint csak ilyen maradó és fontos kapcsolatok lettek. Senki közülük a véleményét nem változtatta meg, se a jóléti államról, se a szegénységről, se a szegénységellenes küzdelmekről. Ezek egyben intellektuális minták is egyébként.

Igazában a szociálpolitikával én már akkor összetalálkoztam meg a szegénységgel is. De akkor mindenféle más dolgok kerültek előtérbe vagy lehetőségképbe. Úgyhogy az, hogy Magyarországon szociálpolitikai koncepciót lehet csinálni, és ehhez kutatásokat, ez akkor került elő, amikor az úgynevezett akadémiai főirányokat kidolgozták, és (ez már a '80-as évek eleje) Kulcsárral,⁹⁰ aki akkor igazgató volt, sikerült elfogadtatni, hogy legyen egy szociálpolitikai főirány, és szülessen egy országos szociálpolitikai koncepció, javaslat, vagy nem emlékszem, hogy minek hívtuk (Ferge–Péteri 1987a, b). Megint összeállt ott egy csoport a Szociológiai Intézetben: a Társadalompolitikai Kutatócsoport.⁹¹

TÁRSADALOMPOLITIKAI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON?

[...] Tehát akkor nekiláttunk ennek a dolognak. [...] A cél az volt, hogy legyen Magyarországon társadalompolitikai kultúra. Vagy szociálpolitikai kultúra. És ennek rendeltünk alá nagyon sok mindent. Szerencsém volt, mert végül is ezt hivatalosan lehetett csinálni. De nem volt szerencsém, mert hullámhosszhiány volt, és a magyar társadalom nem volt erre befogadó, még annyira sem, mint a rétegződésre.

[...] A minta már nem a franciák voltak, hanem sokkal inkább az angolok és a svédek. Intellektuális előzmény volt német is, még a '30-as évektől, de a tényleges irodalom voltaképpen Tawney-val⁹² és Titmuss-szal⁹³ kezdődik Angliában. Titmusst még egyszer láttam is egy előadáson. A minden évben megrendezett éves szociálpolitikai közgyűlésen vagy konferencián négy-öttszáz egyetemen tanító és a gyakorlatban dolgozó ember [vesz részt], akik értik egymás szavát, és akiket a politikusok is megértenek. Köztük az egyik vezető szerepet játszó ember Tony Atkinson⁹⁴ Oxfordban, de, azt hiszem, már ő is visszavonul lassan. Közben lorddá ütötték, fantasztikusan jó közgazdász, aki nyakig benne van ebben az egész modern európai szociálpolitikában. Nem igazán akarok neki más jelzót adni, mert a baloldaliasság sem igaz, hiszen ebben a holland kereszténydemokraták is ugyanúgy benne vannak, de persze azért alapvetően baloldalias. Meg a liberálist se akarom használni, mert az Magyarországon foglalt valami egész másra. De alapjában véve ez egy európai értékrendű, toleráns, igazságosságra és kevesebb egyenlőtlenségre [épülő], az állam szerepét demokratikusan körülhatárolni akaró, de az államnak ebben az ügyben jelentős szerepet juttató gondolatrendszer. [...] A *Society in the Making* (Ferge 1979), aminek nincs magyar [fordítása], és ami a magyar társadalompolitika leírása, valamikor a '70-es évek végén jelent meg Angliában meg Amerikában. Tehát a '70-es évek közepén csináltam. Akkor már fel voltam rá készülve. '70-ben tanítottam Essexben, ahová a szociálpolitikus Townsend hívott meg, és ott rengeteg szociálpolitikát tanultam.⁹⁵ Evian,⁹⁶ az biztos, hogy akkor közel léptem hozzá, és attól kezdve ez a szál

90 Kulcsár Kálmán (1926–2010) jogász, szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, 1969–1983 között az MTA Szociológiai Kutatócsoportja, illetve később Intézete igazgatója volt.

91 Társadalompolitikai Osztály, melyet 1968–1988 között Ferge Zsuzsa vezetett.

92 Richard Henry Tawney (1880–1962) angol gazdaságtörténész, társadalomkritikus, szocialista gondolkodó.

93 Richard Morris Titmuss (1907–1973) brit társadalomkutató, tanár, a szociálpolitika mint tudományág megteremtője.

94 Tony Atkinson (1944–2017) brit közgazdász, az egyenlőtlenségek és a szegénység tanulmányozása kutatásának megalapozója.

95 Az interjúban átsiklottam a legfontosabb Essex-i találkozásra. Akkor volt ott fiatal tanár Adrian Sinfield, aki akkor rengeteget segített, hogy a tanszéken megtaláljam a helyemet, hogy megismerjem a kollégákat. Azóta szoros szakmai kapcsolatban vagyunk, ő és felesége, Dorothy pedig a legközelebbi családi barátaink lettek (Ferge Zs.).

96 1966-ban a franciaországi Evian-les-Bains-ban tartották a Szociológiai Világkongresszust.

megvolt mindenféle értelemben. Írtam, olvastam, meghívtak, előadtam. Ami a problematikát illeti, amire én a társadalompolitikát eszközként jónak tartottam, ott először az iskola jelent meg lehetőségként. Aztán kiderült róla, hogy nem lehetséges. Akkor menjünk tovább. És akkor szűkült le a szociálpolitikára. A kutatási súlypontokban van egy logikai sor: az egyenlőtlenségek vizsgálata, ezeken túl kell lépni. Mivel? Az iskolával. [Ha] [e]z nem elég, akkor mással. Ilyen értelemben ezek [a kutatási területek] logikusan épülnek egymásra. Ugyanakkor rengeteg az átfedés.

Közben volt egy módszertani életem, meg volt a francia szociológia megismertetése. Mindenféle *mission statement*ek arról, hogy meg kell ismertetni az angol szociálpolitikát, meg kell ismertetni a nem tudom, mit. Csak ezek mindig mellékszálak voltak. [A munkajelleg-csoportról] én nem gondolom, hogy az egy átütő mű (Ferge 1969). Azt gondolom, hogy a magyar társadalomról való gondolkodásban megvan a maga kis helye. Hatott az egyetemi oktatásra, igen, az emberek tanulják, igen, van, aki fel tudja használni, van, aki érti, van, aki nem érti. Mert ez egy nagyon bonyolult és sokrétegű valami. Nagyon sokszor felületesen értik, de tudom, hogy én is sok mindenkit felületesen értek. Annak [legalább] van valamilyen utóélete, hatott valamennyire a szociológiai kultúrára, a társadalmi meghatározottságokról való gondolkodásra. Ugyanakkor a társadalompolitika mint a közpolitika része akár a mindennapi nyilvánosságban, akár a politikában: tökéletes kudarc.

[Magára a társadalompolitikára] volt fogadókészség, erre [az intézkedések megvitatására] nem volt fogadókészség. Volt egy képem arról, hogy hogy is csinálják ezt mások. Hogy tudnak erről akár a franciák [vitatkozni], a garantált minimumjövedelemtől. A Sorbonne-on elmentem marha színvonalas vitákra, meg a parlamenti papírjaikat nézegettem. Szóval ott a képviselőknek lövésük volt arról, hogy mi történik. Itt semmi! Hát megcsinálnak egy nyugdíjreformot, és az úgy megy át a Parlament feje fölött, hogy egyetlen értelmes hozzászólás nincs. Nem beszélve a későbbi dolgokról. Aminek most issza a nép a levét: a közfoglalkoztatás nevű szörnyűségről [beszélek]. 21. századi munkatábor, csendőrségek falun, marha jó!

[...]

Tulajdonképpen azóta ebben a világban maradtam. Annyiban sikeres volt a projektum, hogy van néhány ember, aki tudja, hogy miről van szó, és annyiban tökéletes a kudarc, hogy máig nincs kétszáz egyetértő ember, és nincs politikus, aki megértené, hogy miről van szó. Tehát a magyar Parlamentben, míg ott volt Solt Oti⁹⁷ meg Havas Gábor,⁹⁸ addig még valami közük volt ehhez, aztán soha többé senki. Egy-kettő jóindulatú volt, aki szerette volna megérteni, meg aki tudta, hogy a szegénység létezik, egy-két szoci képviselő, már rég nincsenek ott. De hogyha az ember megnézi a parlamenti vitákat ezekről a kérdésekről, az maga a középkori intellektuális sivárság. Nem most: mindig is az volt. Az volt a nyugdíjtörvény kapcsán is, az volt minden kapcsán. Szóval ennyiben ez a projektum, hogy Magyarországon lehet szociálpolitikai kultúrát csinálni, kifújt.

97 Solt Otília (1944–1997) szociológus, politikus, a SZETA, a *Beszélő* c. szamizdat és a Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) alapító tagja.

98 Havas Gábor (1944–) szociológus kandidátus, politikus, egyetemi oktató ugyancsak alapító tagja volt a SZETÁ-nak, a *Beszélő*nek és az SZDSZ-nek.

KUTATÁS ÉS PROGRAMALKOTÁS: GYERMEKSZEGÉNYSÉG

A dolog ott kezdődik, hogy: lehet-e, van-e vitakultúra? Ez Magyarországon sose volt. Mert mindig féltünk attól, hogy valahol túllépjük azokat a határokat, amikor a kritikából feljelentést csinálnak. Hogy ezért-e vagy másért, azért, mert nagyon sok olyan ember van, aki nem elég reflexív? Ezt már Nádas megírta szép, magyar sajátosságként. [...]

Az igazság az, hogy [számomra] borzasztó fontos az emberi közeg. A Statisztikai Hivatalban más főosztályok[ról való kollégákkal], az ebédlőben találkoztunk, és sok-sok emberrel volt ilyen vagy olyan vagy amolyan, szakmai okoknál fogva felületes, de normális kapcsolat. A Szociológiai Intézetből leginkább a jellegtelenség [maradt meg]. Kerestem a szociológiát, de itt speciel nem találtam meg azt a fajta szociológiát, ami engem érdekelt volna.

[...] Az az érzésem, hogy ez egy nagyon *self-containing* társaság volt. Rengeteg külföldi kapcsolatunk volt. Az még nem volt nagyon nagy nyitottság, de akkor már viszonylag sokan mentek, viszonylag sokan jöttek. Amikor '90-ben megnyitódott a világ, és én már az egyetemen voltam, mi azonnal Európa Tanszék lettünk, és Abram de Swaantól⁹⁹ kezdve a nem tudom, kiig sokan jöttek hozzánk tanítani. Ezek a kapcsolatok már meg voltak építve, akkor építettem meg őket, amikor még a Szociológiai Intézetben voltam. [...]

[1989-ben] megszakadt a történet, mert egyrészt átmentem egyetemi tanárba, és az elég fontos volt, hogy viszonylag tűrhetően létrehozzunk egy tanszékot, [a] Szociális Munka [Tanszék], PhD [képzést]. Másrészt pedig átmentem civilbe. Alig van olyan, szegénységgel érintkező, tisztességes civil szerveződés, amiben ilyen vagy olyan módon ne lettem volna benne. Tehát a 3SZ-nek¹⁰⁰ voltam elnöke, a HAPN-nak,¹⁰¹ a Szegénységellenes Hálózatnak alapítója, az Autonómia kuratóriumi elnöke úgy tíz évig, meg rengeteget írtunk nyílt levelet, kijáró emberekké váltunk először szegénységügyben, aztán gyerekszegénység-ügyben. A kutatást gyakorlatilag nem csináltam tovább.¹⁰² Egészen addig, míg Földes Gyuriék,¹⁰³ vagyis a Politikátörténeti Intézet, ki nem hajtották belőlem a 20 év múlva sorozatukba a rétegződés-kötetet (Ferge 2010). Amiről nem gondolom, hogy egy nagy durranás, de ott megint kitaláltam valamit, amiről most kiderül, hogy egy nagyon jól használható dolog. Sok-sok előzményre¹⁰⁴ építve kettéválasztottam a struktúrafogalmat egy rendszerstruktúrára és egy társadalmi viszonystruktúrára. Kiderült, hogy ebben a rendszerstruktúra-viszonystruktúra rendszerben baromi jól lehet elemezni, hogy ezek – mármint a Fidesz kormány – mit csinálnak. Másképp

99 Abram de Swaan (1942) holland szociológus, a globális nyelvrendszer fogalmának megalkotója.

100 A 3SZ, azaz Szociális Szakmai Szövetség 1995-ben alakult ernyőszervezet, fő célkitűzései a szociális szakemberek és a szociális civil szervezetek érdekeinek képviselete.

101 2004-ben jött létre a *Hungarian Anti Poverty Network*, azaz a Magyar Szegénységellenes Hálózat, majd még abban az évben csatlakozott az Európai Szegénységellenes Hálózathoz [*European Anti Poverty Network, EAPN*].

102 Illetve ez sem igaz, csak az eredményekből kevés látszik. 1995-ben a bécsi *Institut für den Wissenschaften für Menschen* nagyobb kutatássorozatba kezdett a rendszerváltás társadalmi hatásairól (SOCO project, *Social Consequences of the Transition*). Ezen belül engem kértek meg, hogy egy öt országra kiterjedő összehasonlító kutatást vezessek, amely a rendszerváltás társadalmi hatásait vizsgálja. A kutatás megtörtént, elkészültek az országjelentések és egy nagy nemzetközi jelentés is. Sajnos, ez nem jelent meg, csak az én gépemben van meg. Holott szerintem (meg a lektorai szerint) igen jó darab. Ha egyszer lesz időm, felteszem a honlapomra... Amikor lehetett, folytattuk a szegénységkutatást (az ILO fedezte és jelentette meg), és kisebb kutatásokat az állam szerepéről, arról, hogy mit jelent az emberek számára a szabadság és a biztonság. Csak nagyobb munka nem született (Ferge Zs.).

103 Földes György (1953–) történész 1990 és 2016 között a Politikátörténeti Intézet tudományos munkatársa, 1991-től igazgatója, majd főigazgatója volt.

104 Az interjúban Habermast említi.

rontják el a rendszerstruktúrát, mint a viszonystruktúrát. Tehát a kettő nem ugyanaz. Erre építve elkezdtem még egy dolgot, amit persze megint nagyon átabotában csináltam meg. Próbáltam folytatni a gondolkodást a struktúra és az aktorok viszonyáról. Elkezdtem egy kis elemzést egy aktorcsopotról, hogy befolyásolta-e vagy nem befolyásolta-e a struktúra átalakítását egyesek vagy csoportok cselekvése. Hát evvel egy következő életet lehetne eltölteni. Ez egy óriási, nemzetközi irodalmú kérdés. Az igazság az, hogy konkrét elemzés gyakorlatilag nincs. Van hatezer oldalas válogatás a struktúra és cselekvés viszonyáról szóló tanulmányokból. De mindegyik elméletileg közelít. És olyan, hogy valaki konkrétan megnézzé, hogy X struktúra átalakulásában milyen csoportoknak milyen szerepük volt, meg egyáltalán volt-e szerepük, és csoportként-e vagy egyenként – erre egyszerűen nem találok irodalmat. Úgyhogy elkezdtem csinálni.

Hogy volt-e értelme civilnek lenni vagy sem, ezt a kérdést nem tudom megválaszolni. Azt gondolom, hogy alig van fontosabb dolog egy piaci társadalomban és egy ilyen állampárti múltú társadalomban, mint a civil társadalom. Nem hiszem, hogy a kutatásban valami nagyot dobtam volna. Így se dobtam nagyot, de legalább valamik előrementek.

[...] Közben tagja lettem a Magyar Tudományos Akadémiának, és most elmondom, hogy a tudományhoz már tulajdonképpen nincs is közöm. Azért ez nem egészen igaz, mert éppen a Gyerekszegénység Elleni Program kidolgozásával [foglalkoztam],¹⁰⁵ és a kidolgozása után létrehoztunk egy kis kutatóműhelyt az Akadémián belül,¹⁰⁶ aminek semmilyen tartópillére nincs. Most meg is szűnik tulajdonképpen.¹⁰⁷ Ez öt éve [jött létre], az úgynevezett stratégiai kutatások keretéből lett egy stratégiai kutatás. Amelyik lebeg az Akadémia farvizén, és mostantól kezdve nem kap pénzt sem, és vagy megszüntetik vagy nem szüntetik meg. Azért itt egy csomó kisebb-nagyobb kutatást csináltunk, illetve a TÁRKI-val csináltattunk, illetve a Bass Laci¹⁰⁸ rengeteg kisebb-nagyobb felvételt csinált, amire nem tudom, hogyan szereztünk pénzt (Bass 2012). Csak most még inkább igaz az, hogy [amit] megírunk belőle tanulmányt, [abból] amit muszáj, azt leközlük egy kötetben, ami a nyilvánosság kizárásával jelenik meg. És a kutatási eredményeknek az igazi, tehát a nyilvánosságban való hasznosítása nem történik meg.

Volt ennek a Gyermekszegénység Elleni Programnak, ami halálra van ítélve, egy úgynevezett Értékelő Bizottsága. És ez az Értékelő Bizottság már két éves jelentést (Ferge et al. 2010) adott közre, amelyik elmondja, hogy miért nem történt semmi ebben az ügyben, illetve hogy mi minden nem történt, illetve hogy milyen jogszabályokat hoztak. Ezek nagyon rendes munkák, és tudományosan is rendesen vannak megcsinálva. De nem volt sem pénz, sem idő arra, hogy komoly gyerekkutatásokat csináljunk. Senkinek nem ügye, senkinek nem fontos. Bizonyos értelemben a TÁRKI megkapott egy szeletet Európától, ami a gyerekszegénységi indikátorkérdés, de hát ez csak egy szelete a dolognak. Én már öreg vagyok, nem tudom újratekenni. Szóval itt volt egy lehetőség arra, hogy egy komoly központja jöjjön létre a gyerekkutatásoknak, a szó komplex értelmében. Ezt elszalasztottuk. Mert más dolgunk volt.

105 2005 októberében a miniszterelnök kérte fel Ferget Zsuzsát, hogy szervezzen egy csoportot a Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program kidolgozására.

106 2008-tól a Ferge-vezette Gyermekszegénység Elleni Programiroda (GYEP), majd 2011-től az ugyancsak Ferge vezetésével az MTA-n belül létrejött Gyerekesély-kutató Csoport irányította a programot.

107 A program 2016-ban újraindult.

108 Bass László szociológus kutató, az ELTE TáTK tanára, civilként a Gyerekesély Egyesület alelnöke 2004–2011 között volt az MTA Gyermekszegénység Elleni programjának munkatársa.

Az is hozzátartozik ehhez a dologhoz, hogy öt évvel ezelőtt azt mondtuk, hogy a Gyermekszegénység Elleni Programon elvileg gondolkozni nincs értelme, ha nem próbáljuk ki. Ez az úgynevezett szécsényi kísérlet. 2005 táján több dolog történt. Egyrészt Gyurcsány hivatott, és azt kérte, hogy dolgozzak ki egy szegényellenes programot. Mondtam, hogy én ezt nem tudom. Akkor már ismertem az angolok gyerekszegénység elleni programjait meg másokét, és azt mondtam, hogy egy ilyen esetleg tudunk csinálni. Na, legyen. Másrészt az történt valamivel később, hogy a norvég nagykövet belebotlott ebbe a mi Gyerekszegénység Elleni Programunkba, és abba, hogy kacérkodunk avval a gondolattal, hogy ezt valahol alkalmazni kéne, mert addig nem tudunk elméletileg sem továbblépni. Bátorított, hogy pályázzunk meg egy norvég pályázatot egy ilyen kísérletre. Megkerestük a szécsényi polgármestert, aki egyben a kistérség vezetője is volt, szoci színekben, és megkértük arra, hogy legyen ebben partner. Akkor elkezdtük a szécsényi kísérletet, miközben a pályázatot beadtuk, mert abban minden falunak el kellett magát köteleznie. Pénzígéret volt, és mindenki a pénz ígéréseben írta alá a pályázatot vagy csatlakozott a pályázathoz. Nem lehetett kivonulni, mert nem lehetett még egyszer begyűjtani az embereket. A pályázati pénz pont három év múlva érkezett meg. Tehát elképesztő ez az egész pályázatás úgy, ahogy van. Három éven keresztül kellett csinálnunk a dolgot, mert nem hagyhattuk ott az embereket. Az Akadémiától, az államtól, a magánoktól meg mindenkitől koldultunk pénzeket. Munkaerőpiaci alaptól, ami[ből] 20, 30, 40 ember foglalkoztatását [finanszíroztuk] egy jó darabig, akik iskolai koordinátorok, korai fejlesztést szolgáló gyerekházakban dolgozó nevelők, tanodák [dolgozói voltak]. Most már van három [tanoda], gyerekházból nyolc lett, de azt hiszem, egy már bezárt. Most mindegyik be fog zárni. [Működtettünk] egy telepet gyereknyaraltatásra, gyerekek nyári táboroztatására, [volt] gyerek[eknek] szűrés, gyerek szemüvegprogram. Rengeteg pedagógusnak tanfolyam, mestertanítás, szociális munkások, szupervízió, utcaépítés civil erőből a rimóci cigánytelepen, meg mit tudom én. Meg egy nagyszerű Salamon András film, amit a géci telepi fiatalokkal csinált.¹⁰⁹ Tehát valami elkezdődött. Most tartunk ott, hogy a szécsényi kistérségben a gyerekesek tudják, hogy miről van szó: második esély program, továbbtanulás, tehát a gyerekek egész életének a valamilyen fajta javítása. Nagyon sok cigány van, vannak majdnem teljesen cigányfaluk vagy olyanok, ahol a gyerekek 70%-a cigány. Sok cigány munkatársunk van. Egy hihetetlen informatikai tudásfejlesztés folyt. Közben alakítottunk egy szövetkezetet is, amit a fiam csinált, ő informatikus, és már fél Szécsény informatikai szakember. Nyertek egy autóbust, úgynevezett e-kamiont, amiben van 17 számítógép, és amit egyik faluból a másikba el lehet húzni. Ez megy faluról falura, és vannak szakembereink, akik tudják a gyerekeket foglalkoztatni, tanítani. Hihetetlen kapcsolatok alakultak ki ilyen módon az informatika körül, álláskereséstől nagyon sok mindenig. Úgyhogy elkezdtünk jelen lenni. Most mondtunk föl 40 embernek, nincs tovább pénz erre. Miközben roma program készül, ez nem fér bele. Se európai pénzbe nem fér bele, se magyar pénzbe nem fér bele. Főleg attól félek, hogy mi nem férünk bele.

Az Akadémián se nagyon férünk el. Lehet, hogy a GYEP elnevezés megmarad, de pénzt egy fillért nem kapunk az Akadémiától. Miközben országosan csak rossz történt az utolsó évben a gyerekekkel, ezek a helyi kísérletek elindultak, és mi vagyunk a felelősök, az akadémiai csoport, azért a 15 kistérségért, ahol európai pénzből ezek előkészülnek, mi képezzük [a szakembereket], mi szervezzük [a programokat]. Szécsény volt a modell. A modell most megszűnik: iszonyatos kár és veszteség, és az ott élő gyerekek[kel szemben] egyszerűen elképesztő bűn, ami történik. Ezzel együtt ez az utolsó öt év, ami alatt nem gondolkoztam a dolgon, hanem csináltuk a dolgot, ezek nagyon-nagyon jó évek voltak. És kitaláltuk ennek a kutatási megfelelőjét,

¹⁰⁹ Salamon András Magyaréceken filmiskolát szervezett gyerekekkel és fiatalokkal, ennek az eredménye lett 2010-es vizsgafilmje, a Tíz év múlva.

egy egészen újfajta akciókutatást, ahogy valahogy ezt értelmezni és általánosítani lehet. Az én rögeszmém mindig is az volt, hogy az elmélet és gyakorlat kettéválasztása [nincsen rendben]. Tehát a társadalomtudományban ez nekem nem annyira jön be. Én szeretem ezeket összekapcsolni, de először csak az empiria volt, a gyakorlat, most meg már igazi társadalmi terepkísérlet van, amit most gyilkolnak meg. Hát ez, hogy mondjam, a sok bűntény egyike.

[...] Én voltam a gyerekprogram liga¹¹⁰ vezetője, de amikor nyolcvanéves lettem, átadtam Darvas Áginnak.¹¹¹ Ennek a nyilvánossága megint el van kenve, mert az Akadémián belül átszervezések folynak, nem tudjuk, hogy maradunk-e, kirúgnak-e, tesznek-e valahova, teljes a bizonytalanság. Pálinkással¹¹² másfél évig tárgyaltam tökéletesen eredménytelenül. Nem vagyok egy nagy tárgyaló, nem sikerült megértetni, hogy a gyerekek legalább olyan fontosak, mint az agykutatás. Nem jött össze. És hogy az Akadémiának ez nem szégyene, hanem dicsősége lehetne.

Az [általam indított] akciókutatás *work in progress*, ami azt jelenti, hogy egy kicsit későn értettük meg, hogy amit mi csinálunk, az tulajdonképpen akciókutatás. Csak éppen a létező akciókutatási modellek ennél sokkal korlátozottabbak és egyszerűbbek. Mindig egy projektumról van szó, aminek van eleje és van vége, nagyon jól meghatározható paraméterei, külső és belső szereplői vannak, az akciókutatásban ezek együtt dolgoznak, és az egész nagyon jól megfogható. A mienk eleve mérhetetlen sok terület, munka, egészség, iskola stb. van benne, rengeteg szereplővel, akik mind aktív szereplők annyiban, amennyiben először jön létre gyerekház, tanoda, iskolai koordinátor és IT-mentor. Tehát valóban egy kutatni való új kísérlet. De nagyon nehezen találjuk meg [a módját annak, hogyan írjuk le]. Már sok próbálkozás van, de megoldás szerintem még nincs – ezen dolgozom.

[...]

Amit a nyilvánosságról mondtam, nem tudom, hogy mennyire a mi sajátosságunk ez [a nyilvánosságban való hasznosulás hiánya]. Ha külföldi lapokat, jó lapokat olvasok, akkor annak ellenére, hogy sokkal nagyobb a felhozatal, szinte nincs olyan mérvadó könyv, amelyikről egy-két fontos újság egy-két fontos cikket [le] ne hozna. Ha más nem, akkor a *New York Book Review*, de a *Guardian* is meg a *Le Monde* is, szóval mindegyik. Nálunk még az *ÉS* a legjobb, amelyik a legtöbb könyvet ismerteti. Ezek a szakkönyvek meglehetősen kiesnek abból a világból. A *Népszabadság* viszonylag nagyon kevés könyvet ismertet. Tehát én nem hiszem, hogy egyedül állunk abban vagy egyedül állnék abban, hogy úgy érzem, hogy a dolgok nem kapnak nyilvánosságot. Azt hiszem, hogy a nyilvánosság tudatos informálása az átkosban eleve nem lehetett benne valamilyen programban, mert nem erről szólt a dolog. Amit a hatalom akart, azt kolportálta pozitívan vagy negatívan. Azt hiszem, hogy az utolsó húsz évben nagyon erősen befolyásolja a piac, hogy mi az, ami nyilvánosságot tud magának kikövetelni vagy kapni, és mi az, ami nem. Nem hiszem, hogy a szociológus kollégák olyan marha jók lennének abban, hogy kiköveteljék maguknak a nyilvánosságot. Nem is tudom, hogy vannak-e nagy durranások. De például, azt hiszem, hogy az Angeluszék¹¹³ hálózatkutatásai¹¹⁴ sokkal több közfigyelmet

110 Gyerekesély Közhasznú Egyesület (GYERE).

111 Darvas Ágnes (1953–2025) szociológus, az ELTE TáTK Szociális Munka Tanszékének oktatója és korábbi vezetője, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem docense.

112 Pálinkás József (1952–) atomfizikus, politikus, egyetemi tanár 2008–2014 volt az MTA elnöke.

113 Angelusz Róbert (1939–2010) szociológus, az ELTE Társadalomtudományi Kar professzora, az MTA doktora, a társadalmi mobilitás és kommunikáció, a tudásszociológia és a politikai attitűdök kutatója.

114 Angelusz Róbert Tardos Róberttel közösen úttörő jelentőségű eredményeket ért el a társadalmi hálózatok vizsgálata terén (pl.

érdemeltek volna. Persze van egy sokat emlegetett láncszem a tudomány [és] a laikus nyilvánosság között: hogy valahogy emészthetővé kell tenni. Na, most ezt az emészthetővé tételt Popper¹¹⁵ a pszichológiában megcsinálta a saját munkáival. Mi [szociológusok] nem tudom, hogy csináljuk-e.

[A kistérségi programokban megvalósított mintaeljárások elterjesztése] igazán hatékony lenne, ha lehetne csinálni. De hát itt egy 20–30 éves folyamatot kellene tervezhetően, egymásra építve megcsinálni. Tökéletesen lehetetlen. Itt az európai romastratégia ugyanúgy halálra van ítélve, mint a gyerekprogram vagy az ifjúsági stratégia. Iskolareformról már ne is álmodjunk. Amit a lengyelek meg tudtak csinálni: kormányokon átíelve, '99 óta folyamatosan dolgoznak egy remek iskolareformon, amivel megszüntették a szegregációt és a faluhátrányt. Meg lehet csinálni. Csak nem ebben az országban.

Angelusz–Tardos 1987, 1991, 2005, 2006).

115 Popper Péter (1933–2010) pszichológus, pszichoterapeuta, egyetemi tanár, író.

HIVATKOZÁSOK

- Abel-Smith, B. – Townsend, P. (1965) *The Poor and the Poorest: A New Analysis of the Ministry of Labour's Family Expenditure Surveys of 1953-4 and 1960*. London: G. Bell.
- Accueillir l'autre (2015) *Accueillir l'autre: De l'Œuvre de protection des enfants juifs à la Fondation OPEJ-Baron Edmond de Rothschild (publié à l'occasion du 70e anniversaire de l'Œuvre de protection des enfants juifs)*. Paris: Fondation OPEJ-Baron Edmond de Rothschild.
- Adatok és adalékok (1957) *Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához (1949–1955)*. Budapest: KSH.
- Angelusz R. – Tardos R. (1987) Kulturális kommunikációs rétegződés. *Szociológia*, 16(2), 209–231.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991) *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató.
- Angelusz R. – Tardos R. (1998) A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI, 237–256.
- Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) (2005) *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006) Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 227–252.
- Bass L. (szerk.) (2012) *Az ötödik év után. Egy félbeszakadt akciókutatás története 2006–2011*. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület.
- Bourdieu, P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése. Tanulmányok*. Utószó: Ferge Zs. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. – Darbel, A. – Rivet, J-P. – Seibel, C. (1963) *Travail et travailleurs en Algérie*. Paris: Mouton.
- Cseh-Szombathy L. – Ferge Zs. (1967) Egy nemzetközi időmérleg-kutatás néhány eredménye. *Statisztikai szemle*, 45(4), 304–318.
- Durkheim, E. (1893) *De la division du travail social, étude sur l'organisation des sociétés supérieures*. Paris: Alcan.
Magyarul: Durkheim, E. (2001) *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Ferge Zs. (1962) A gyermekekkel kapcsolatos néhány kérdés a statisztika tükrében. *Statisztikai Szemle*, 40(10), 967–992.
- Ferge Zs. (1967) Az időmérleg-vizsgálatok néhány, a mezőgazdasági népességre vonatkozó eredménye. *Statisztikai Szemle*, 45(7), 704–708
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1971) *Francia szociológia. Válogatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (szerk.) (1976, 1977) *Pedagógusok és tanulók a szakmunkásképzésben. I–II*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézete és Fővárosi Pedagógiai Intézet.
- Ferge, Zs. (1979) *A Society in the Making. Hungarian Social and Societal Policy 1945–75*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek: adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Ferge Zs. – Bass L. – Darvas Á. – Hadházy Á. (2010) A gyermekkutatások tudományos és szakpolitikai jellege. In Szarka L. – Horányi K. – Horváth Cs. (szerk.) *Stratégiai kutatások 2009–2010. Kutatási jelentések*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – Miniszterelnöki Hivatal, 7–28.
- Ferge Zs. – Gazsó F. – Háber J. – Tánczos G. – Várhegyi Gy. (1972) *A pedagógusok helyzete és munkája*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézete és Fővárosi Pedagógiai Intézet.
- Ferge Zs. – Havasi É. (2010) „Adatok és adalékok”: tisztelgés egy méltatlanul elfeledett kötet előtt. In Nemes E. (szerk.) *150 éve alakult az MTA Statisztikai Bizottsága: a jubileumi évfordulón elhangzott előadások írott anyagai*. Budapest: KSH, 21–29.
- Ferge Zs. – Péter J. (1987a) Javaslat a szociálpolitika rövid és hosszútávú reformjára. 1. változat (lev. 1–77.) In *Fordulat és reform. Három tanulmány*. Készült a Hazafias Népfront Társadalmpolitikai tanácsa részére. Budapest.
- Ferge Zs. – Péter J. (1987b) Javaslat a szociálpolitika rövid és hosszútávú programjára. 2. változat (lev. 1–66.) In *Fordulat és reform. Három tanulmány*. Készült a Hazafias Népfront Társadalmpolitikai tanácsa részére. Budapest.
- Hegedüs A. (1966) *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest: Akadémiai.
- Horváth Á. (szerk.) (1996) *Az elmesélt idő I–II. Családsorsok a huszadik századból*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Lukács Gy. (1976) *A társadalmi lét ontológiájáról I–III*. Budapest: Magvető.

- Machonin, P. (1970) Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia. *American Journal of Sociology*, 75(5), 725–741.
- Ossowski, S. (1967) *Class structure in the social consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Péter R. (1944) *Játék a végtelennel. Matematika kívülállóknak*. Budapest: Dante
- Réz J. (2007) Nagy Tamásné. Interjú. Budapest: Centropa. Elérhető: <https://www.centropa.org/hu/biography/nagy-tamasne> [Letöltve: 2026-01-30].
- Stoetzel, J. (1948) Les budgets temps de la femme dans les agglomérations urbaines, *Population*, 1, 47–62.
- Svégel F. (2023) Ellenállás, csoportszerveződés, államfeminizmus: Az 1973-as abortuszpetíció és a demokratikus ellenzék. *Ethno-Lore* XL. 153–169. <https://doi.org/10.58449/eL.2023.07>
- Szalai S. (szerk.) (1978) *Idő a mérlegen. 12 ország városi és városkörnyéki népességének napi tevékenységei a Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat tükrében*. Budapest: TIT Gondolat.
- Szociálpolitikai Értesítő (1987) *Szociálpolitikai Értesítő*, 2, Budapest: MTA SZKI.
- Várnai Gy. (1982) Strukturális változások: 1963 és 1982. In Várnai Gy. – Róbert P. (szerk.) *Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Závada P. (1985) A fekete recept. *Szociálpolitikai Értesítő*, 3(4–5), 216–249.